

Szakdolgozat
Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Filozófia szak

Wittgenstein két fő műve

Írta: Szecsődy Kristóf
Témavezető: Faragó-Szabó István egyetemi docens

2010.

Tartalom

1.	Bevezetés	3. o.
2.	Wittgenstein filozófiai művei és hagyatéka	11. o.
2.1.	<i>A Logikai filozófiai értekezés</i>	11. o.
2.2.	<i>Az Értekezés és a Vizsgálódások között</i>	15. o.
2.3.	<i>A Filozófiai vizsgálódások</i>	18. o.
2.4.	Wittgenstein hagyatéka	20. o.
3.	A „mutatni-mondani” distinkció és a transzcendentális logika	21. o.
3.1.	„Mutatni” és „mondani”	21. o.
3.2.	A kifejezések magyarázata	22. o.
3.3.	A megkülönböztetés értelmezése	26. o.
3.4.	Mit jelent az, hogy a logika transzcendentális?	29. o.
3.5.	Összefoglalás	32. o.
4.	Az aspektusváltás és a logikai forma	33. o.
4.1.	Az aspektusváltás	33. o.
4.2.	A különböző aspektusok igazsága	36. o.
4.3.	A jelentésélmény feszültségei	38. o.
4.4.	Összefoglalás	40. o.
5.	Megfelelés és szabályok	41. o.
5.1.	A szukcesszív alkalmazás sajátosságai	41. o.
5.2.	A privátnyelvek kritikája	43. o.
5.3.	„Kimondhatóság” a nyelvjátékokban	47. o.
6.	Bibliográfia	49. o.
6.1.	Wittgenstein idézett művei	49. o.
6.2.	Felhasznált irodalom	49. o.

1. Bevezetés

„Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépven rájuk túllépett rajtuk. [...]”
(*Tractatus* 6.54.)

Wittgenstein a *Tractatus* előszavában úgy véli, hogy logikája, akárcsak Occam borotvája (*Tractatus*, 3.328.), pusztán negatív feladattal bír, azaz a megismerés határoltóságának felismeréséből kiindulva, az „értelmes”¹ filozófia lehetőségének, vagyis a megismerő perspektívája és a logika diktálta szükségszerű korlátozottságoknak a felszínre hozása. „A filozófia helyes módszere a következő lenne: Semmit sem mondani, csak amit *mondani* lehet, tehát a természettudomány tételeit – tehát valami olyat, aminek semmi köze a filozófiához, és valahányszor másvalaki valami metafizikait akarna mondani, bebizonyítani neki, hogy a kijelentéseiben szereplő jelek némelyikéhez nem fűzött jelentést. [...] [E]z lenne az egyedüli helyes módszer.” (*Tractatus* 6.53. Kiemelés nem az eredetiben.)

Ez a huszadik század első harmadában igen népszerű felfogás gyakorlatilag a klasszikus filozófia egészének az elvetését és a filozófia új alapokra helyezését tűzte ki célul. (Schlick 1972.) A radikális szakítás a filozófia korábbi témáinak döntő hányadával Wittgenstein szerint azért indokolt, mert „[a] legtöbb kijelentés, amelyet filozófiai problémákról leírtak, nem hamis, hanem értelmetlen. Az ilyen jellegű kérdésekre tehát egyáltalán nem tudunk választ adni, mindössze értelmetlenségüket állapíthatjuk meg. A filozófusok kijelentéseinek és kérdéseinek többsége abból származik, hogy nem értjük nyelvünk logikáját. [...] [A] legmélyebb problémák tulajdonképpen nem problémák.” (*Tractatus* 4.003.)

Ha figyelmen kívül hagyjuk az idézet utolsó mondatát, könnyen az a benyomásunk támadhat, mintha a szerző arról kívánná meggyőzni az olvasóit, hogy nyelvünk logikájának megértésével egy csapásra kiküszöbölhetjük a klasszikus filozófia mindaddig újra és újra terítékre kerülő álproblémáit. A Bécsi Kör tagjai, különösképpen Rudolf Carnap – aki például

¹ Az értelmesség sajátos terminus Wittgensteinnél. Egy egyszerű elemi kijelentés – akár igaz, akár hamis – csak akkor tekinthető értelmesnek, ha a tagadása szintén elgondolható értelmesen. A *Tractatus*ban képviselt logikailag tökéletes, szimbolikus nyelvben a nyelv szintaktikai felépítése eleve kizárja az értelmetlen kijelentések megfogalmazását. Az értelmetlen – például „Vajon a jó többé vagy kevésbé azonos-e a széppel?” (*Tractatus* 4.003) – kérdésektől, kijelentésektől megkülönbözteti az értelemnélkülieket, ilyen a tautológia és az ellentmondás. „[...] A tautológiának nincsenek igazságfeltételei, minthogy feltétel nélkül igaz; az ellentmondás pedig semmilyen feltétel mellett sem igaz [...]” (*Tractatus* 4.461).

A világ logikai felépítése, „A metafizika kiküszöblése a nyelv logikai elemzésén keresztül” és *A nyelv logikai szintaxisa* című korai írásaiban részletesen is kidolgozta ezt az álláspontot (Forrai 1984, 36, 42. o.) – éppen így értelmezték ezt a helyzetértékelést. Az utolsó mondatban megemlített „legmélyebb problémák” megfogalmazás azonban jócskán árnyalja ezt a képet.

Logikájának bevezetése után, a *Tractatus* vége felé közeledve,² Wittgenstein a korábban kifejezett gondolatok fényében szűkszavúan elemez, vagyis felszámol néhány ilyen problémát, például az indukciót, a világ értelmét és a lélek halhatatlanságát. Tárgyalásukból – amellyel a Bécsi Kör tagjainak többsége nem értett egyet – kiderül, hogy a szerző kifejezetten e gondolatok teoretikus megnyilvánulásait támadja, hiszen „[e]gy olyan felelethez, amelyet nem lehet kimondani, nem lehet kimondani a kérdést sem [...]” (*Tractatus* 6.5.), ugyanakkor „[k]étségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” (*Tractatus* 6.522. Kiemelés nem az eredetiben.) Az „egyedüli helyes módszer” korlátait tehát az emberi megismerés perspektivikus korlátai teszik adekváttá. „Nem az a misztikum, hogy milyen a világ, hanem az, hogy van.” (*Tractatus* 6.44.)

A szóban forgó helyes módszert jól beláthatóan már önmagában a módszer határozott kimondása megsérti, hiszen az, hogy „[s]emmit sem mondani, csak amit mondani lehet, tehát a természettudomány tételeit [...]” már első ránézésre sem tűnik a természettudomány valamelyik tételének. A *Tractatus*ban implicit módon képviselt ismeretelmélet és tudományfilozófia, elmefilozófia, etika és ontológia szintén mind-mind feloldhatatlanul ellentétben állnak ezzel a pusztán a negatív kritikára összpontosító metodológiai megfontolással. Az utókor számára szerencse, hogy Wittgenstein nem tartotta be maradéktalanul ezt a meglehetősen szigorú módszertani alapelvet,³ hiszen máskülönben aligha vehetnénk a bátorságot megkísérelni pozitív elméleteinek rekonstrukcióját, melyek éppen ezeknek a nyíltan többnyire ki nem mondott elköteleződéseknek a talaján ragadhatók meg. Tanulmányomban elsősorban ezeknek az említett mozzanatoknak a feltérképezésére vállalkozom, mégpedig azzal a meggyőződéssel, hogy Wittgenstein bizonyos gondolatai még mindig termékenyek. Ennek köszönhető, hogy a logikai pozitivizmus és a nyelvfilozófia viszonylagos háttérbe szorulása után is újabb és újabb értelmezések és viták tárgyát képezik.

Wittgenstein munkáinak jelenlegi recenziójában, illetve összefoglalásában a *Tractatust* és a *Vizsgálódásokat* egy többé-kevésbé következetes gondolkör két szintézisének, azaz koherensnek tekintem.⁴ Igaz, hogy Wittgenstein a *Vizsgálódások* 1945-ös

² Pontosabban a 6.3. pontot követően.

³ Talán ezért írja a 6.54-ben, hogy aki megéri a kijelentéseinek lényegét, rá kell, hogy jöjjön, azok – a korábban már vázlatosan megemlített sajátos értelmességi kritérium alapján – maguk is értelmetlenek.

⁴ A klasszikus diszkontinuitás-fölfogással, amely a *Tractatus* és a *Vizsgálódások* különbözőségére helyezi a hangsúlyt, szemben áll egy úgynevezett „Új Wittgenstein” interpretáció. Ezeknek az olykor egymástól igen

előszavában azt írja, hogy első könyvében súlyos tévedéseket kellett felfedeznie. Csupán ennek alapján azonban még nem dönthető el biztosan, hogy pontosan mire gondol, hiszen nem elhanyagolható, hogy ezeket az említett tévedéseket magában az elmélet magjában⁵ vagy csupán a kifejtés technikai részleteiben vette észre. A diszkontinuitás-fölfogás által képviselt nézőpont, amely a két könyvet két gyökeresen eltérő filozófia kifejtéseként fogja fel – „amelyből a második nem érthető meg az első folytatásaként” (Burkard–Kunzmann–Wiedmann 1993.) – csak akkor indokolható a szerző szavaival, ha az első eset áll fenn, és a tévedések magában az elméletben vannak. A második eset egyáltalán nem zárja ki, hogy a két szöveg elemezhető egy esetleg időközben itt-ott módosított, mégis nagyjából koherensnek mondható elméleti és módszertani keret perspektívájából. A technikai részletek között megbúvó esetleg téves állítások ugyanis előfordulhat, hogy magának az elméletnek a lényegét nem befolyásolják döntően, tehát az alapkoncepció más argumentációval továbbra is tartható marad. A két könyv viszonyát egymáshoz további egzakt, problémaközpontú kutatás hivatott feltárni, amely megmutatja, hogy pontosan melyek a közös és az eltérő pontok.

A *Tractatus*t többnyire a korai analitikus filozófia (Gottlob Frege, Bertrand Russell és a Bécsi Kör), a *Vizsgálódásokat* pedig az ötvenes években formálódó Ordinary Language Philosophy, vagyis nyelvfilozófia (Gilbert Ryle, John L. Austin) elméleti kontextusában szokás magyarázni. A két irányzat megközelítései között a formalizált, illetve a természetes nyelvek elsődlegességének a kérdésében jelentősek az eltérések. Ebből még nem következik, hogy „a második [wittgensteini filozófia] nem érthető meg az első folytatásaként”, hiszen gyakorlatilag arról van szó, hogy a két könyvre legalább két különböző gondolkodásmódhoz, irányzathoz tartozó filozófusok hivatkoztak. Persze az említett előszó szövegéből kiindulva tagadhatatlan, hogy Wittgenstein a *Tractatus* egyes részleteit szó szerint tévedésnek minősítette. Ha azonban ez elégséges lenne ahhoz, hogy inkoherensnek tekintsük, akkor könnyen felbukkanhat akár egy „harmadik” Wittgenstein is, hiszen a *Vizsgálódások* első részének befejezése után „írásai [...] bizonyos értelemben eltávolodnak a korábbiaktól és új irányokba mutatnak” (Neumer 2004, 10. o.), s máris legkevesebb három különböző filozófiáról beszélhetünk. Komoly kérdés, hogy melyik elemzési módszerrel érünk többet. Vannak előnyei annak, ha Wittgenstein szövegeit fragmentált, inkoherens gondolatok

eltérő értelmezéseknek az egyik közös vonása, hogy az említett két könyv között mély kapcsolatot feltételeznek. Az új megközelítés mellett elkötelezett például Hilary Putnam és Cora Diamond. (Crary–Read 2000.)

⁵ Maga Wittgenstein valószínűleg vitatná az elmélet kifejezés jogosult használatát a *Tractatus*-szal kapcsolatban, hiszen sem a filozófiát (*Tractatus* 4.112.), sem a logikát (*Tractatus* 6.13.) nem tekintette tételekben megfogalmazható tanításnak, azaz elméletnek. Ennek ellenére a mellett érvelek, hogy a szövegekből mégis kiokumálható egy bizonyos sajátos fölfogás, amelyet teljesen helyénvalónak tűnik elméletnek, esetleg elméleteknek nevezni.

halmazának tekinjük. Ebben az esetben könnyen előfordulhat, hogy az egyes művek is darabokra hullanak. A bennük fellelhető problémákat azonban kezelhetjük a tartalom többi részétől izoláltan, ami intuitív, kreatív feldolgozásra teremt lehetőséget, ugyanakkor az elméletek konfirmált rekonstrukciójáról a következtelenségek elismerése miatt eleve le kell mondanunk. A diszkontinuitás-fölfogást az utóbbi években megalapozott támadások érik, mégis máig uralkodó a Wittgenstein elemzések többségében. (Nyíri 2002, 6. o.)

Dolgozatomban a *Tractatus*ban olvasható gondolatok magyarázatához szinte gátlástalanul igénybe veszem a *Vizsgálódások* megfelelő pontjait. Ezt az eljárást az teszi lehetővé, hogy a *Vizsgálódások* sokkal inkább tűnik a *Tractatus* egyes témáit bővebben kifejtő továbbgondolásának, mintsem teljes visszavonásának, s egy egészen új „filozófia” kezdetének. Ellentmond ennek, hogy a körüljárt problémák hasonlósága miatt többnyire adekvát módon hozhatók fedésbe, vagyis a két szöveg tartalmi eltérései alapján nem beszélhetünk „két [markánsan] különböző filozófiáról” Wittgenstein életművével kapcsolatban, hiszen a két könyv módszere és céljai között jónéhány közeli rokonságra utaló vonás fedezhető fel. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a diszkontinuitás-felfogás szerinti két Wittgenstein minden ponton egyetértene, de álláspontjuk – ahogy látni fogjuk – többnyire nem tér el annyira, ahogyan azt az említett felfogás állítja.

A szerző gondolkodói pályájának rövid ismertetése után mondanivalómat három problémacsoportra összpontosítom. Az első a *Tractatus*ban szereplő mutatni-mondani oppozíciós pár kiemelése és elemzése. Ez a distinkció nem csak azért lényeges, mert hasonló rendeltetésű, de eltérő taxonómiájú megkülönböztetésre bukkanhatunk a *Vizsgálódások* szövegében is, hanem főleg azért, mert ezzel talán világosabbá válik, hogy mit gondol Wittgenstein az evidenciáról, a logika és a megismerés működéséről, illetve mindezek alapján a tudományról.⁶ A mutatni és a mondani kifejezések aszimmetriájának tézise a *Tractatus*ban fontos módszertani elem, amely a megismerhetőség, vagyis a leképezési viszony helyes felfogásához ad eligazítást. Ezzel korántsem csupán az előszóban körvonalazott negatív programba – „[a] nem-gondolhatót belülről [...] elhatárolni[...], a gondolhatón keresztül” (*Tractatus* 4.114.) – nyerhetünk mélyebb bepillantást, hanem az elválasztási kritérium gyakorlati alkalmazásán keresztül a megismerés és a tudomány pozitív elméletébe is.

A második problémakört a *Tractatus*ban centrális jelentőségű logikai forma és a *Vizsgálódások*ban bevezetett aspektusváltás fogalmainak összekapcsolása adja. Ugyanannak a valaminek a különböző lehetséges aspektusai már a *Tractatus*ban is említésre kerülnek,

⁶ A *Tractatus*ban a mutatni-mondani oppozíciós párhoz (pl. *Tractatus* 4.1212) hasonlítható kifejezések használatára és alkalmazására a *Vizsgálódások*ban számos esetet találunk (pl. *Filozófiai vizsgálódások* 454, 508.)

amikor Wittgenstein egy kockának a síkbeli képéről – amelynek az egyik szemben látható oldalához tartozó négy csúcsát *a*-val, a másikhoz tartozókat pedig *b*-vel jelölte meg – azt írja, hogy „[...] kétféle módon lehet kockának látni; [...] két különböző tényt látunk. (Ha először az *a* csúcsokra nézek, és csak futólag a *b* csúcsokra, úgy *a* látszik az előtérben állónak, és fordítva.)” (*Tractatus* 5.5423.) Maguk a probléma további elemzéséhez nélkülözhetetlen fogalmak, az aspektuslátás és az aspektusváltás azonban a *Vizsgálódásokban* jelennek meg.

Fontos kiemelni, hogy ugyanazon az egy rajzon két tényt konstatálhatunk, tehát, ha úgy tetszik, egy bizonyos vizuális képhez kétféle leképezési viszonyt is hozzárendelhetünk. A *Vizsgálódásokban* ennek a jelenségnek – melynek „[o]kai a pszichológust érdeklik” (*Filozófiai vizsgálódások* 282. o.) – az illusztrációjára a nyúl-kacsa fej (*Vizsgálódások* 283. o.) és a kettős kereszt (*Vizsgálódások* 301. o.) ábrák szolgálnak. A látni szó kétféle használatát az teszi filozófiai szempontból is érdekessé, „[...] hogy az illusztrációt egyszer az egyik dolognak, egyszer meg a másiknak látjuk. Tehát értelmezzük, és úgy látjuk, ahogyan értelmezzük.” (*Vizsgálódások* 283. o.) Ez felveti azt a kérdést, hogy jogosan tekinthetjük-e annyira magától értetődőnek, a megismerő szubjektumtól elválaszthatónak a leképezési viszonyt és a logikai formát, mint ahogy azt a *Tractatus* alapján gondolhatnánk, valamint pontosabb benyomást kínál Wittgenstein episztemológiájáról.

A harmadik téma a megfelelés és a szabály terminusok explicit, illetve rejtett összefüggésének az értelmezése. „Az egyszerű jelek konfigurációjának a kijelentésjelben megfelel a tárgyak konfigurációja a tényállásban.” (*Tractatus* 3.21.) Ez az igazság klasszikus megfelelés- vagy korrespondencia-elméletének (*Tractatus* 2.21.) wittgensteini megfogalmazása, amely szerint egy kijelentés „[c]sak azáltal lehet igaz vagy hamis [...], hogy képe a valóságnak.” (*Tractatus* 6.03.) Egy nem tautologikus vagy ellentmondásos kijelentés igazságának kritériuma tehát abban áll, hogy amit a kijelentés megmutat, összehangban van-e a világban tapasztalható tényekkel. A képnek és az általa leképezett valóságnak a formája azonos (*Tractatus* 2.161.), különben, „hogy van-e értelme valamely kijelentésnek, attól függne, vajon igaz-e egy másik kijelentés” (*Tractatus* 2.0211.) – vagyis a kijelentések koherenciájától –, ami Wittgenstein szerint abszurd, hiszen az atomi tényeket meghatározó „körülmények függetlenek egymástól” (*Tractatus* 2.061.), ezért „[e]gy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására” (*Tractatus* 2.062.).

Belátható, hogy ez a válasz arra a kérdésre, hogy mi az igazság kritériuma, nem a logikai szükségszerűség, hanem egy tudatos elhatározás eredménye. Az igazság kritériuma nem lehet szükségszerű, hiszen ebben az esetben a kritériumról folytatott vita meddő

szócsépléssé válna, melyben az egyik álláspont egyszerűen igaz, a többi pedig hamis. Arról van szó, hogy a koherencia-elmélet tökéletesen alkalmatlan lenne arra a negatív demarkációs feladatra, amelyre a *Tractatus* Wittgensteinje törekszik. Pusztán az összefüggésre hagyatkozva ugyanis kénytelenek lennének egy más állításokkal jól alátámasztott kijelentést elfogadni igaznak vagy hamisnak anélkül, hogy megvizsgálánák a tényeket, ez pedig lehetetlenné tenné, hogy a klasszikus filozófiai problémákat éppen a tényekre való lefordíthatóságuknak a kudarca miatt értelmetlennek nyilvánítsuk.

A megfelelés, illetve az összhang kifejezések nemcsak az igazság, hanem a szabályok elméletében is komoly szerephez jutnak. A szabályok az alkalmazást meghatározó beidegződések, melyeknek egyik esszenciális jellemzőjük a rendszeresség, hiszen egy egyedi eset előfordulásakor még egyáltalán nem beszélhetnénk szabályról, csak az egyedi esetek sokaságában kirajzolódó többé-kevésbé állandó mintázatok alapján. Bár a szabály fogalma⁷ korántsem idegen a *Tractatus* gondolatmenetétől, a szabálykövetés tézise a *Vizsgálódásokban* található meg. (*Vizsgálódások* 82-209.) A szabály szó meglehetősen sokféle értelmezést enged meg, ezért célszerű tisztázni, hogy Wittgenstein ennek a témának a kifejtésénél pontosan melyik interpretációt részesíti előnyben. Szokványos esetekben, amikor szabályokról, parancsokról vagy törvényekről beszélünk, akkor többnyire emberi konvenciók eredményeire gondolunk, ilyenek például a házirendek vagy a jogi és erkölcsi formulák. Egy ilyen konvencionális szabály tökéletesen esetleges, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a különböző népeknek, államoknak akár egymással homlokegyenest ellenkező törvényeik, azaz szabályaik is lehetnek.

A logika, a matematika vagy a fizika szabályai, törvényei az előbb említett szabályoknál jóval általánosabbak, és elvileg nem függenek egy adott hagyomány vagy közösség formális megegyezésétől.⁸ A jogi szabályokat megalkotják, míg a logikai törvényszerűségeket sokkal inkább felfedezik. Wittgenstein a megértés, a kifejezés és a gondolkodás (*Vizsgálódások* 81.) fogalmak természetének megvilágítása kapcsán kezd bele a szabálykövetés jelenségének az elemzésébe. „Ahhoz, hogy a nyelv segítségével megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell egyetértsünk, hanem (bármily furcsán hangozzék is) ítéleteinkben is. [...]” (*Vizsgálódások* 242.) A szabály ebben a megközelítésben tulajdonképpen egy útjelző (*Vizsgálódások* 85.), amelyet vakon követünk (*Vizsgálódások*

⁷ A logikai szintaxis (*Tractatus* 3.325, 3.334, 3.344.) és a formális jelrendszer (*Tractatus* 5.514.) a priori szabályai.

⁸ A matematikai és a fizikai törvényeket, szabályokat persze csak ebből a kiragadott szempontból jogosult egy kalap alá venni, hiszen míg a logika és a matematika törvényei tautologikusak, tehát az ellenkezőjüket állítani ellentmondáshoz vezet, addig egy fizikai törvény ellenkezőjének elgondolásával csupán hamis, de semmiképpen sem ellentmondásos állításhoz jutunk.

219.), a szabálykövetés tehát gyakorlat (*Vizsgálódások* 202.), „[é]s ha a dolgok egészen máshogyan viselkednének, mint ahogy ténylegesen viselkednek (ha például a fájdalomnak, a félelemnek, az örömmek nem lenne jellegzetes kifejezése; ha kivétellé válna, ami szabály, és szabállyá, ami kivétel; vagy ha a két jelenség nagyjából ugyanolyan gyakran fordulna elő), akkor ettől normális nyelvjatekaink elveszítenék poénjukat [...]” (*Vizsgálódások* 142.).

A dióhéjban ismertetett témák további elemzését az indokolja, hogy tézisem szerint Wittgenstein filozófiai állásfoglalásai mögött egy nagy vonalakban körülhatárolható antropológiai fenomenológia látszik kirajzolódni, amely nem feltétlenül fogadható el bíráló nélkül, de mindenképpen figyelemre méltó, és amelynek felfejtéséhez az említett elméletek és fogalmak mentén juthatunk el. Ez a kifejezés, ahogyan maga a tézis is, természetesen magyarázatra szorul. A fenomenológia terminus alkalmazása ebben az esetben természetesen nem jelentheti azt, hogy direkt párhuzamot kívánunk vonni Wittgenstein és Edmund Husserl vagy a későbbi fenomenológusok gondolatai között, hanem pusztán arra utal, hogy Wittgenstein műveiben egy olyan gondolkodói habitussal szembesülünk, amely a megismerő, emberi szubjektum számára megragadható tényekből, vagyis a jelenségekből indul ki. Ez az interpretáció sem magától értetődő, hiszen a *Tractatus*ban megfogalmazott transzcendentális logika-felfogás (*Tractatus* 6.13.) elvileg semmit sem mondhat a tényekről, mert a logika kijelentései csupán értelemnélküli tautológiák lehetnek (*Tractatus* 6.1.).

Az antropológiai fenomenológia abban érhető tetten, hogy Wittgenstein – a kanti észkritikához hasonlóan – egy megismerő szubjektum perspektívájához igazítja, vagyis korlátozza a megismerés lehetőségét. A korlátozás, vagyis az elgondolható és a nem elgondolható demarkációja a nyelvben egy konceptuális metafizikát implikál, amelyet napjainkban igen sokan támadnak, éppen azért, mert a megismerő szubjektum horizontjának kiemelésével indokolatlanul szűk teret enged a megismerésnek. Ezt a megközelítést alátámasztja a *Tractatus*ban a szolipszizmus mint filozófiai probléma felszámolására tett kísérlet is. „[...] [A]z, amire a szolipszizmus utal, teljesen helyes, csakhogy ezt nem lehet mondani, hanem ez megmutatkozik. Az, hogy a világ az én világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (a nyelv, amelyet egyedül én értek) az én világom határait jelentik.” (*Tractatus* 5.62.)

Ha elvetjük azt a kétségtelenül vonzó és kézenfekvő, de igencsak félrevezető lehetőséget, hogy a nyelv, amelyet egyedül én értek a *Vizsgálódások*ban kritizált privátnyelvvé volna azonosítható, akkor az idézet tulajdonképpen úgy foglalható össze, hogy a megismerő szubjektum számára a világ vagy, ha úgy tetszik, az élet (*Tractatus* 5.621.) szükségszerűen annyiban áll, amennyit ezekből verbálisan képes megragadni. Éppen ezt

nevezem antropológiai fenomenológiának, amely szerint a világ, illetve az élet egy megismerő szubjektum szemszögéből csupán az általa tapasztalt tényeknek a tudatában konstituálódó nyelvi lenyomata. Berkeley híres „esse est percipi” elve ebben az ontológiai megvilágításban tautológia, hiszen a világ Wittgenstein szerint csupán a megismerhető tények összessége, a rejtély nem létezik (*Tractatus* 6.5.), vagy legalábbis mindenképpen kimondhatatlan értelmesen. Ennek a felfogásnak a szempontjából egyáltalán nincs feszültség a *Tractatus*ban és a *Vizsgálódások*ban képviselt nézetek között.

Wittgenstein álláspontjának ez az értelmezése elsőre tökéletesen idegennek tűnik a szerző szándékosan személytelen megközelítési módjától. A *Tractatus*ban például az ismeretelmélet a pszichológia filozófiájaként jelenik meg,⁹ és „[a] pszichológia nincs közelebbi rokonságban a filozófiával, mint bármely másik természettudomány.” (*Tractatus* 4.1121.) Ugyanakkor az antropológiai fenomenológia egyrészt mégis a világ és a nyelv izomorf logikai szerkezetét hangsúlyozó ontológiának a szükségszerű következményének tűnik, másrészt pedig az a priori tételek mondhatni élettelenek a megismerő szubjektum, vagy ha úgy tetszik, személy közreműködése nélkül. „Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre, alkalmazása mutatja meg. Amit a jelek elhallgatnak, azt kimondja alkalmazásuk.” (*Tractatus* 3.262.) A megismerő szubjektum eliminálhatatlanságára utal a *Vizsgálódások* következő megjegyzése is. „[...] Nem olyan látszatot kelt, mintha [a nyíl] eleve magában hordozna önmagán kívül is még valamit? [...] A nyíl csak az alkalmazás során mutat, s az élőlény alkalmazza. [...]” (*Vizsgálódások* 454.)

Ennek az írásnak egy korábbi változata szerepelt a 2009-es Filozófia OTDK versenyprogramjában, és később megjelent az *Elpis* című folyóiratban, amely az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Filozófia Intézetének kiadványa. (Szecsődy 2009a.)

⁹ A TS 227 számú gépirat, amely ma a *Filozófiai vizsgálódások* első részeként ismertünk eredetileg a „Megjegyzések a pszichológia filozófiájáról” címet viselte. (Nyíri 1983, 83-101. o.)

2. Wittgenstein filozófiai művei és hagyatéka

2.1. A Logikai-filozófiai értekezés

„[...] [A] logika valamennyi kijeleneése ugyanazt mondja. Mármost semmit.” (*Tractatus* 5.43.)

Ludwig Josef Johann Wittgenstein (Bécs, 1889. április 26. – Cambridge, Anglia, 1951. április 29.) egyetlen életében megjelent a világ logikai szerkezetét és a logika a priori alapjait feltáró, filozófiai témájú könyvét, a *Logikai-filozófiai értekezést* 1918-ban fejezte be, első német kiadására pedig 1921-ben került sor. (Nedo 2001.) 1913-ban kezdte el, körülbelül egy időben azzal, hogy napvilágot látott Alfred North Whitehead és Bertrand Russell *Principia Mathematicá*jának befejező kötete.

A tizenkilencedik század utolsó és a huszadik század első évtizedeiben kristályosodtak ki a modern predikátumlogika kezdeményei. Az áttörést, melyet gyakran neveznek a filozófia nyelvi fordulatának, Frege *Fogalomírás* című tanulmányának (Frege 2000a.) szokás tulajdonítani. A *Tractatus* módszerére elsősorban Russell logikai atomizmusa és leíráselmélete hatott, akinek Cambridge-ben 1911 és 1913 között éppen Frege tanácsát követve a tanítványa volt. A kifejtett gondolatok is e két alkotóra támaszkodnak a leggyakrabban, de Wittgenstein számos ponton éles kritikával helyesbíti a nézeteiket, például azért, hogy komoly kiigazítások árán megvédje a szimbolikus logika fregei rendszerének alapjait a Russell által „felfedezett” halmazelméleti paradoxon érvényességétől. (*Tractatus* 3.33-3.334.)¹⁰ A nyelvi fordulat érdemei, hogy a szójelentés helyett a kijelentések vagy, más szóval, a mondatok jelentését vette a jelentés legkisebb szignifikáns egységének (a szavak jelentését csak a kijelentések kontextusában határozta meg) –, és kvantifikálható individuumváltozókat vezetett be.

A *Tractatus* mai szemmel számos pontján technikai értelemben „menthetetlenül” elavult (Mekis 2008, 3. o.), talán túlságosan is technikai szöveg, mégis igen bátor és meghatározó vállalkozás. A *Tractatus* szerzője a logika a priori szabályszerűségeit a

¹⁰ Russell 1901-ben fogalmazta meg a róla elnevezett matematikai logikai paradoxont – mely Epimenidész híres hazudós paradoxonjának egy változata –, hogy rámutasson a Georg Cantor és Frege által a formalizált logika keretében megalkotott naív halmazelméletben rejlő ellentmondásra. Az antinómia lényege, hogy ha R halmaz azoknak a halmazoknak a halmaza, melyek nem tartalmazzák saját magukat, akkor nem lehet ellentmondásmentesen megválaszolni a kérdést, hogy eleme-e R önmagának, mert (I) ha igen a válasz, akkor R nem olyan halmaz, amely nem tartalmazza saját magát, tehát a definíció szerint nem eleme R -nek, de (II) ha nem a válasz, akkor R olyan halmaz, amely nem tartalmazza önmagát, tehát a definíció szerint eleme R -nek.

kontingens világ logikai strukturájának analízisén keresztül mutatja be. A világ a főszöveg első mondata szerint „mindaz, aminek esete fennáll”, vagyis egy bizonyos időpontban az éppen fennálló körülményt konstatáló igaz mondatok összessége (*Tractatus* 2.04, 2.06.), és „[h]a az összes tárgy adva van, akkor ezzel adva van valamennyit lehetséges körülmény is [...]” (*Tractatus* 2.0124.), hiszen „[h]a ismerem a tárgyat, akkor ismerem a körülményekben való előfordulásának összes lehetőségét is.” (*Tractatus* 2.0123.) A világ kontingens a logika szükségszerű, minden értelmesen kimondható, azaz tapasztalati állítás akár igaz, akár hamis lehetséges abban az értelemben, hogy elgondolható, és a lehetőségnek ebben az értelemben egyáltalán nem játszik szerepet a tényleges fizikai bekövetkezés valószínűsége. A nyelvben ennek az általánosításnak – mely képlet formájában is kifejezhető (*Tractatus* 4.27.) – az igaz kijelentések konjunkciója felel meg (*Tractatus* 4.001.), vagyis ennyit lehet a világról a nyelv, illetve a logika szemszögéből értelmesen elmondani anélkül, hogy ezzel érintenénk a logika számára irreleváns, konkrét tényeket. Hiszen a logika Wittgenstein felfogása szerint semmi tartalmat nem mondhat a konkrét tényekről, de abban az értelemben normatív, hogy „[...] [a] világ tükörképe. A logika transzcendentális.” (*Tractatus* 6.13.)

Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy az általános kijelentésforma bármilyen módon leírja a világot. Sokkal inkább előírja, hogy a lehetséges körülményeknek a konstellációi számíthatnak egyáltalán fennálló vagy fenn nem álló tényeknek. A nyelv felől nézve a világ logikai strukturáját a nyelv aktuálisan igaz elemi kijelentéseinek konjunkciójában kimerítően (*Tractatus* 4.26.) meghatározó ontológia a nyelv és a világ izomorf logikai szerkezetére épül. Eme metafizikai habitust Frege és Russell realista denotációs jelentésemélete és az igazság megfelelési elmélete (*Tractatus* 2.21, 2.222, 2.223.) is nagyban befolyásolhatta. Az összekötőkapocs a fizikai és a verbális szféra között, hogy a tényeknek és a kijelentéseknek közös a logikai formája. (*Tractatus* 2.18.) A dolgok vagy, ha úgy tetszik, az egyszerű tárgyak előfordulása – vagyis a világ szubsztanciája (*Tractatus* 2.021.) – már valamennyi tényállás lehetőségét tartalmazza. (*Tractatus* 2.014.)

Szerzője szerint a mű negatív etikai és metafizikai üzenete a legfontosabb, melyet az előszóban a következőképpen fogalmaz meg: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (*Tractatus* 7. o.) Tehát a könyv feladata „[a] nem-gondolhatót belülről [...] elhatárolni [...], a gondolhatón keresztül” (*Tractatus* 4.114.). Ez a megfontolás tulajdonképpen azt jelenti, hogy a logikai szükségszerűség nyelvi konzekvenciái direkt módon levezethetők a világ modalitásának strukturájára, vagyis arra, amit a világban lehetséges tényekről igaz vagy hamis kijelentésekkel éppen adekváтан állíthatunk. Egyáltalán nem fizikai lehetetlenségről van szó,

hiszen annak ellenére minden további nélkül elképzelhetünk egy 52 kilogrammnál nagyobb urán-235 izotópból álló kisbolygót valahol az univerzumban, hogy tudomásunk szerint, ha az uránnak ez az izotópja a kritikus tömeget meghaladó mennyiségben van jelen, akkor felrobban.

A filozófia Wittgenstein szerint nem a különböző dogmákban, tézisekben megtestesülő tanítás, hanem tevékenység (*Tractatus* 4.112.), mely a természettudomány vitatható tételeinek elkülönítésében (*Tractatus* 4.113.), illetve a „gondolható” körülhatárolásában merül ki. Célja a „gondolatok logikai tisztázása”, világossá tétele. (*Tractatus* 4.112.) Az egyáltalán megmondható ábrázolásával jelezni a kimondhatatlant. (*Tractatus* 4.115.) A fogalmi gondolkodás és a természettudomány összetett kapcsolata igen figyelemre méltó és problematikus terület. Wittgenstein többször is utal arra, hogy a filozófia helyes metodológiája, manifesztációja és önreflexiója a klasszikus filozófia és a tág értelemben vett természettudomány jogosulatlan episztemológiai igényeinek fogalmi kiigazítása. Ezzel szemben értelmesen az itt képviselt formalizált nyelvben elsősorban a logika, a szemantika és a matematika kimondhatatlan. (Mekis 2008, 3. o.) Ezek „megmutatkoznak”, evidenciájuk magától értetődő.

Egy gondolat értelemmel bíró kifejezhetőségének meghatározni a nyelvi kritériumait emlékeztet azokra a korábbi nagyívű ismeretelméleti programokra – például John Locke és Immanuel Kant programjára –, amelyek az emberi ész jogosulatlan használatának, és annak a lehetséges tapasztalatokon túlmutató igényeinek kívánták elejét venni. Wittgensteint azonban nem kimondottan az elválasztás episztemológiai aspektusa motiválja, hiszen „[az] ismeretelmélet a pszichológia filozófiája”, és „[a] pszichológia nincs közelebbi rokonságban a filozófiával, mint bármely másik természettudomány. [...]” (*Tractatus* 4.1121.) A belülről induló demarkáció eszköze egy Leibniz *characteristica universalis*ához hasonló elképzelés a logikai szempontból tökéletes nyelvről. Egy ilyen nyelvben egy nyelvi állítás igazsága vagy hamissága a tartalom mérlegelése nélkül, pusztán számítás útján eldönthető.

Nem meglepő, hogy Wittgenstein az előszóban úgy fogalmaz, hogy erő híján messze elmaradt a lehetőségek mögött a gondolatok kifejezésében (*Tractatus* 8. o.), hiszen a *Tractatus*ban vállalt demarkáció impozáns feladatának beteljesítéséhez az elválasztási kritériumok, a logikailag tökéletes nyelv és a logika a priori alapjainak tisztázása mind szükséges feltétel. A kritériumok gyakorlati alkalmazása néhány a módszer segítségével meghaladott klasszikus filozófiai téma értelmetlenségének a bemutatása. A *Tractatus* a filozófiai problémákat oly módon szeretné orvosolni, hogy kimutatja értelmetlenségüket, azaz azt „hogy a legmélyebb problémák tulajdonképpen *nem* problémák” (*Tractatus* 4.003.

Kiemelés az eredetiben). Ebben a meglehetősen radikális koncepcióban tehát nincsenek értelmes, specifikusan filozófiai problémák, kérdések. Ez lényegesen szűkíti a hagyományos felfogású filozófia hatókörét, mondhatni gyakorlatilag annak végét jelenti.

E kényelmetlenül túlzó és kirekesztő állásfoglalás azonban pusztán hangvétele szempontjából a maga korában egyáltalán nem számított egyedülállónak, hiszen a huszadik század első évtizedeiben – például Russell cikkeiben vagy Edmund Husserl egészen más szemléletű, *A filozófia mint szigorú tudomány* című írásában – rendszeresen szóhoz jutott a kortárs filozófiákkal szembeni elégedetlenség és az alapokból kiinduló újratekintés szükségessége.¹¹ A megsemmisítő elemzés természetesen nem törölte el a filozófiát és a filozófiai problémák tárgyalását. A kauzalitás tautologikusnak és értelemnélkülinek (*Tractatus* 6.36.) vagy a mentális kauzalitás értelmetlennek (*Tractatus* 6.373.) minősített kérdése a későbbi szakmai viták során újra előkerült, de ettől még a *Tractatus* korántsem mondható sem módszertani, sem recepciótörténeti szempontból hatástalannak. A szerzőre jellemző, hogy művének különböző interpretációit többnyire az általa kifejtett tartalom félreértésének vagy vulgarizálásának tekintette.

A köznyelv bonyolult, „áruhába öltözteti a gondolatot” és „[e]mberi erővel lehetetlen közvetlen formában kiemelni [belőle] a nyelv logikáját” (*Tractatus* 4.002. Kiemelés nem az eredetiben). Ugyanakkor „[k]öznapi nyelvünk valamennyi kijelentése ténylegesen, úgy ahogy van, logikailag teljesen rendezett [...]” (*Tractatus* 5.5563.). Nehézségek akkor jelentkeznek, amikor filozófiai problémák megvitatására kerül a sor, mert a filozófusok kijelentései, kérdései (*Tractatus* 4.003.), amelyekkel – és az a mód, ahogyan – megfogalmazzák őket „nyelvünk logikájának félreértésén alapul[anak].” (*Tractatus* 7. o.) Ezzel szemben Wittgenstein szerint egy logikailag tökéletes nyelv alkalmazásakor, amennyiben egy ilyen nyelv létrehozása megvalósítható és már rendelkezésünkre is áll, ezeket a problémákat eleve szintaktikai képtelenség lenne artikulálni.

Russell leíráselmélete az *Tractatus*-ban a megismerési folyamat kép-allegóriájával teljesebbé válik. A „kép” szó Wittgenstein terminológiájában a szintetikus vagy más néven tényállításokra utal, melyek nem lehetnek a priori igazak. (*Tractatus* 2.225.) „[K]épeket alkotunk magunknak a tényekről [...]” (*Tractatus* 2.1.), melyek „a tényállást, a körülmények

¹¹ A filozófia újkori történetében tekintélyes szerephez jutott a filozófia „tudomány előtti” állapotának konstatálása, és a helyes, azaz a tudományos filozófiát megalapozó módszer témája. Kant is hasonló diagnózist és igényeket fogalmazott meg *A tiszta ész kritikájának* előszavában. A nyelvi fordulat filozófusai – például Frege, George Edward Moore, Russell és a Bécsi Kör tagjai – a korábbi filozófia egészét vagy legalábbis jelentős részét álproblémának, rosszul feltett kérdésnek tartották. E radikálisan redukcionista álláspontot „A filozófia fordulata” c. cikkében a Bécsi Kör vezetője is megerősíti. (Schlick 1972.)

fennállását vagy fenn nem állását a logikai térben jeleníti[k] meg” (*Tractatus* 2.11.). A leképezés (*Abbildung*) a logikai formán – „a valóság formájá”-n (*Tractatus* 2.18.) – keresztül valósul meg. „A képben a leképezés logikai formája közös a leképezettel” (*Tractatus* 2.2.), mert „kell lennie [bennük] valami azonosnak, hogy az egyik egyáltalán a másik képe lehessen” (*Tractatus* 2.161.). A nyelv és a világ izomorf logikai szerkezete teszi lehetővé, hogy a kijelentés észlelhető hang- vagy írásjeleit a geometriából kölcsönvett analógiával a lehetséges tényállás vetületeiként, a kijelentés értelmének elgondolását vetítési módszerként fogja fel. (*Tractatus* 3.11.)

A logikai atomizmus ontológiája vagy a kép és a leképezett egymásnak való megfelelését megkövetelő igazságkritérium egyáltalán nem *következményei*, hanem sokkal inkább alapjai gondolkodásának. A radikális demarkáció dacára ahhoz, hogy a világról írjon a *Tractatus*ban Wittgenstein kénytelen megadni annak a feltételeit, ahogyan a logika érvényesül a valóságban, vagyis a logika metafizikáját is. Az értelmesen megfogalmazható elemi kijelentések között, ha a logika kitölti a világot, és mindent lefed, elvileg nem szerepelhetnek metafizikai, azaz a common sense-re támaszkodva eldönthetetlen igazságértékű mondatok. Hume metafizika-kritikájának recepciója óta világos, hogy a metafizika elutasítása maga is egyfajta metafizikai álláspont kifejezése, hiszen a pusztán elvetés nem képes egyúttal eltörölni a metafizika fogalmát is, ezért óhatatlanul a metafizika perspektíváján belül kell maradnia.

2.2. Az Éртеkezés és a Vizsgálódások között

„Hozzávetőlegesen mondva: a tárgyak színtelenek.”

(*Tractatus* 2.0232.)

Wittgenstein a *Tractatus* publikációja után évekig azzal a meggyőződéssel függesztett fel minden nyilvános filozófiai tevékenységet, hogy könyvével sikeresen megválaszolta a filozófia mindaddig zavarba ejtő kérdéseit. (Nedo 2001.) Ez a szó szoros értelmében azzal járt, hogy visszavonult egy időre, és falusi tanítóként vállalt hivatást egy elemi iskolában. A tartós visszatérést Bécsbe és a filozófia problémái iránti újbóli érdeklődést életrajzi szempontból a tanítói pálya kudarcának köszönhetjük. Legalább ekkora szerepe van ebben a *Tractatus* követőinek, akik a filozófia fordulatát látták Wittgenstein naiv, konceptuális metafizikájában, és bizonyos gondolatainak bővebb kifejtésére bíztatták.

A *Tractatus* rövid idő alatt a logikai pozitivizmus paradigmátikus írásává vált. A Bécsi Kör tagjai többnyire saját nézeteik meghatározó előfutárát látták Wittgensteinben, neki tulajdonítva például a verifikációs igazság kritérium és jelentéselmélet megfogalmazását is. 1927-ben – Russell közreműködésével – majdnem három évvel Schlick első levelét követően Wittgenstein végre beleegyezett, hogy találkozzon a Bécsi Kör néhány tagjával. „Carnapra a *Logikai-filozófiai értekezésnek* azon gondolatai tettek különösen mély hatást, hogy a logika tautologikus, és hogy a metafizika értelmetlen. Csak személyes találkozásaik során ébredt rá, hogy Wittgensteinnak a metafizikára vonatkozó nézetei lényegesen különböznek az övéitől. »Nagy intenzitással és átható erővel dolgozó intellektusával felismerte« – írja Wittgensteinről Carnap –, »hogy a vallás és a metafizika sok állítása, szigorúan szólva, semmit sem mond. [...] De ez a felismerés fájdalmas volt számára, mintha arra kényszerítették volna, hogy egy szeretett személy gyengeségeit elismerje. Ezzel szemben Schlick és én semmiféle szeretetet nem éreztünk a metafizika vagy a metafizikus teológia iránt, és ezért minden fajta belső konfliktus nélkül le tudtunk mondani róla.« [*The Philosophy of Rudolf Carnap*. (szerk.) P. A. Schlipp, Le Salle: Open Court, 1963., 27. o.] 1929 elején Wittgenstein megszakította Carnappal a kapcsolatot.” (Forrai 1984, 26-27. o.)

A Bécsi Kör és Wittgenstein nézetei között fundamentális ellentétek találhatók. A metafizika elutasítása Wittgenstein szerint csupán megmutatható, a Bécsi Kör tehát olyat próbál mondani, amit értelmesen nem lehetne. (Forrai 1984, 27. o.) A *Tractatus* szövege egyáltalán nem adja magát könnyen, bizonyos pontokat a szerző már-már dodonai homályossággal, igen szűkszavúan fejt ki, ezért tökéletesen indokolt az az igény, hogy egyes gondolatokat részletesebben és pontosabban fogalmazzon meg. Az ilyen megfogalmazás azonban, ahogyan tulajdonképpen maga a *Tractatus* is (*Tractatus* 6.54.) a módszertani alapelvekből következően szükségszerűen értelmetlen, hiszen „[a]mit mutatni lehet, azt nem lehet mondani.” (*Tractatus* 4.1212.) Ennek alapján nem meglepő, hogy Wittgenstein elégedetlen volt mind Carnap, mind Waismann arra irányuló kísérleteivel, hogy nézeteit rendszerezett formában kifejtse, és hamar megszűnt a viszonylag szorosabb személyes kapcsolat a Kör egy szűk csoportja és a rendkívül öntörvényű, intuitív Wittgenstein között.

1929-ben Cambridge-ben Wittgenstein a *Tractatus* angol fordításával doktori címet szerzett. Még ugyanebben az évben jelent meg a „Néhány megjegyzés a logikai formáról” (Wittgenstein 1929.) című írása. A szakirodalmi konszenzus (Mekis 2008. 6. o.), a klasszikus diszkontinuitás-felfogás, valamint a *Filozófiai vizsgálódások* – „[a]mióta ugyanis tizenhat évvel ezelőtt újra elkezdtem filozófiával foglalkozni [...]” (*Vizsgálódások* 12. o.) – 1945-ben megírt előszava alapján az ebben az írásban felvetett szinkizárasi probléma megoldatlansága

vezetett a *Tractatus* elméletének feladásához. „A *Néhány megjegyzés a logikai formáról* című, egy szűk évtizeddel a *Tractatus* után írt rövid tanulmány elsősorban éppen e kérdés kapcsán szokott szóba kerülni. Wittgenstein itt a következőképpen fogalmaz: »Fenntartom, hogy az a kijelentés, amely fokozatot rendel egy minőséghez, nem elemezhető tovább; mi több, a fokozati különbségek viszonya a különböző fokozatokat tulajdonító kijelentések közötti belső viszony. Az atomi kijelentésnek tehát ugyanazzal a számossággal kell rendelkeznie, mint a fokozatnak, amelyet tárgyának tulajdonít; amiből az következik, hogy számoknak kell megjelenni az atomi kijelentések formáiban. Az, hogy a fokozatokról szóló elemezhetetlen kijelentések kizárják egymást, ellentmond annak a néhány éve általam közzétett nézetnek, amely szerint az atomi kijelentések nem zárhatják ki egymást.« [*Néhány megjegyzés a logikai formáról*. (Polgárdi Ákos fordítása.) Vulgo V/2, 67. o.]” (Mekis 2008, 6-7. o.) Ez az első látásra apróságnak tűnő probléma Wittgenstein számára elháríthatatlan feszültséggel terheli meg a nyelv és a világ izomorfijáról szóló metafizikai elméletet.

Mekis Péter a témáról szóló „Tractatusi megoldások a színekizárási problémára” (Mekis 2008, 6-22. o.) című írásában több alternatívát is megmutat arra, hogyan lehetne a problémát a *Tractatus* fogalmi keretein belül megoldani. Legtöbb kommentátora szerint azonban Wittgenstein a probléma felismerése után elvetette korábbi nézeteinek jelentős részét, és érdeklődése a következő évtizedekben a *Filozófiai vizsgálódások* alapanyagául szolgáló nyelvi, antropológiai és ismeretelméleti kérdések felé fordult.

A harmincas években Wittgenstein már rendelkezett késői filozófiájának döntő felismeréseivel, és először 1933-ban tett kísérletet arra, hogy a *Nagy Gépíratban* rendszeres formába öntse addigi feljegyzéseit. Aztán „[...] mint korábban és később is oly sokszor, Wittgenstein megint egyszer új kifejtésbe fog, ezúttal tanítványainak *diktálva*. Az 1933-1934-ben tollbamondott jegyzet példányait Alice Ambrose, Margaret Masterman, Francis Skinner és a többiek kék borítóba kötötték – innen az elnevezés: *The Blue Book*. Részint mivel eleve tanulmányi célokra készült, részint pedig annak köszönhetően, hogy Wittgenstein gondolkodása ekkortájt – úgy tűnik – viszonylag megállapodott szakaszba jutott, a *Kék könyv* egyedülállóan didaktikus bevezetést nyújt a filozófus késői eszmevilágába.” (Nyíri 1983, 79. o.) Barna könyv, amelyet két tanítványának, Francis Skinnernek és Alice Ambrose 1934-35-ben diktált, már a *Filozófiai vizsgálódások* előkészületének tekinthető. Az eredetileg „Filozófiai vizsgálódások: átdolgozási kísérlet” címet viselő szöveg német fordítása közben Wittgenstein „új változat elkészítéséhez fogott, s még ebben az évben, 1936 novemberében és decemberében, a skjoldeni magányban, papírra vetette nagyjából azt a szöveget, melyet ma a *Filozófiai vizsgálódások* első 188 paragrafusaként ismerünk.” (Nyíri 1983, 83. o.)

2.3. A Filozófiai vizsgálódások

„A szavaink használatát szabályozó rendszert nem akarjuk sem hallatlan módon kifinomítani, sem pedig teljessé tenni. [...] A filozófiának nincs egyetlen módszere, de igenis vannak módszerek, mondhatni, különböző terápiák.” (*Vizsgálódások* 133.)

A *Filozófiai vizsgálódások* két részből áll, melyeket az 1953-as posztumusz kiadásban a szerkesztők a szerző állítólagos szándékára hivatkozva két különálló egységre bontva, egy kötetben jelentettek meg. Az első rész a szubjektivista ismeretfilozófiák megsemmisítő kritikáját, a második rész pedig Wittgenstein pozitív antropológiai, pszichológiai nézeteit tartalmazza. (Nyíri 1983, 83-101. o.)

Az előszóban és néhány későbbi megjegyzésében a szerző nyíltan elhatárolódott a *Tractatus* bizonyos elemeitől, s ezzel teremtett alapot a klasszikus diszkontinuitás-felfogás interpretációjának, amely szerint a két szöveg tulajdonképpen inkommenzurábilis, hiszen Wittgenstein gondolkodásában a megírásuk között eltelt évek során egyfajta paradigmaváltás ment végbe. A *Vizsgálódásokban* a logikailag tökéletes nyelv eszméje helyett valóban a hétköznapi, természetes nyelvek kerülnek előtérbe. Az első rész alapkonceptiójának legfontosabb elemei „a nyelv használat-elmélete”, „a szabálykövetés” és „a privátnyelv elutasítása” címszavakban foglalhatók össze.

Wittgenstein a nyelv reprezentációs felfogását támadja, mely szerint a nyelv lényege és alapvető szerepe, hogy a világot ábrázolja. A nyelv szavai ennek az elképzelésnek megfelelően különböző fizikai, mentális vagy absztrakt tárgyakat jelölnek, a belőlük alkotott mondatok pedig a világ aktuális vagy potenciális tényeit juttatják kifejezésre. Ez az elgondolás azonban szerinte – tekintettel a nyelv számos egyéb lehetséges funkciójára – alapjaiban véve elhibázott. (Ambrus 2007.) A nyelv használatelmélete szerint egy nyelvben a szavak jelentését nem a tárgy határozza meg, amelyet jelölnek, hanem az, ahogyan használjuk őket. E változások kétségtelenül jelentős elmozdulást mutatnak a *Tractatusban* kifejtett képelmélethez képest, mindez viszont nem érinti Wittgenstein korábban ismertetett elképzeléseit a filozófia természetéről és helyes módszeréről (melyeket a *Vizsgálódásokban* gyakran egy betegség kezeléséhez hasonlít).

A szabályok fogalma – például a logikai szintaxis (*Tractatus* 3.325, 3.334, 3.344.) és a formális jelrendszer (*Tractatus* 5.514.) a priori szabályai – már a *Tractatusban* is gyakran

szerepel. A szabálykövetés elméletének explicit bevezetése és tárgyalása a *Vizsgálódásokban* körülbelül a 82. pontnál kezdődik és a 209-ig tart, de ehhez a részhez sorolhatjuk még a 242. megjegyzést, amelyben a nyelv segítségével történő sikeres kommunikáció elengedhetetlen kritériuma definícióink megegyezésén túlmenően ítéleteink összhangja is. Wittgenstein a megértés lehetőség-feltételeinek elemzése során jut arra a következtésre, hogy a nyelvjátékainkban realizálódó szabályok eleve rögzítik, hogy milyen megnyilvánulások számíthatnak egyáltalán megértésre. A szabályok vezetnek bennünket, mi pedig vakon követjük őket, mintha a cselekvő és gondolkodó individuum a nyelvi inger-válasz kapcsolatok passzív szubjektumaként feloldódna a szabályok alkalmazásában, „lefuttatásában”.¹²

A privátnyelv abszurditását hangsúlyozó argumentumok – a 243-tól a 304. megjegyzésig – szorosan kapcsolódnak az előző gondolatkörhöz. Az érzetek, mint például az éhség vagy a fájdalom, egy bizonyos értelemben privátak, nevezetesen abban, hogy mindenki csak a saját „példányait” képes fenomenológiai tudatossággal átélni. A privátnyelv koncepciója nagy vonalakban a következőképpen vázolható. Sohasem kételkedhetek értelmesen abban, hogy érzek-e éppen fájdalmat, hiszen mentális állapotaim speciális, csak rám jellemző episztémikus perspektívában jelentkeznek, ezért teljesen szükségtelen – s e mellett teljesíthetetlen is – a saját magam számára verifikáció igényével fellépni. Mások fájdalmaival kapcsolatban viszont egyenesen logikai képtelenséget jelentene igazolást megkövetelni, és (Ryle kifejezésével élve) kategória-hiba azt gondolni: ahhoz, hogy tudomásomra jussanak, éreznem is kell őket. A privátnyelv elképzelésének az adhat alapot, hogy szavaink jelentését bizonyos esetekben hajlamosak vagyunk visszavezetni privát intencionális tartalmainkra, mintha gondolatban rájuk mutatnánk. A kérdés az, hogy elképzelhető-e egyáltalán olyan nyelv, amelynek szavai arra vonatkoznak, amiről csak a beszélő tudhat. Ennek tisztázásához Wittgenstein a természetes nyelvek és a per definitionem privát érzetek összeférhetetlenségére támaszkodik. Gondolatkísérletek (*Vizsgálódások* 258-271, 293.) segítségével érvel a mellett, hogy amikor megfelelően használjuk a nyelvet, a privát mentális élményeket már eleve interszjektív keretek között artikuláljuk. A szavaink mögött megbúvó érzetek kifejezésének tárgy és megjelölés mintájára konstruált grammatikájából a tárgy mint irreleváns kiesik. Ez az egyszerűsítés nincs befolyással a nyelvhasználatra, hiszen az érzetek maguk nem szerepelhetnek nyelvjátékainkban, csak az azokat helyettesítő – nem egyedül a beszélő számára érthető – szavak. „A paradoxon csak

¹² Neumer Katalin idézi Nyíri Kristóf összefoglalását a „szabálykövetés kontra szubjektum” problémájáról a késői Wittgensteinnél (Neumer 2004, 39. o.) és Darab Tamást, aki az MS 124-ben a szabálykövetéssel kapcsolatos „Ablauf” (lefolysis, kimenetel), illetve „ablaufen” (lejár, elmúlik) szavakat egy számítógépes program lefutásával állítja párhuzamba. (Neumer 2004, 38. o.)

akkor tűnik el, ha radikálisan szakítunk azzal az eszmével, hogy a nyelv mindig egyetlen módon funkcionál, s hogy mindig ugyanarra a célra szolgál: gondolatokat közvetít – szóljanak ezek a gondolatok házokról, fájdalomokról, jóról és rosszról, vagy bármiről.” (*Vizsgálódások* 304.) Aki tehát privátnak véli a nyelvet, helytelenül alkalmazza azt, mégis képesek lehetünk megérteni, ami arra utal, hogy a beszélő feltett szándéka ellenére sem képes valójában privát nyelvet létrehozni.

Tózsér János szerint a „kései Wittgenstein” napjainkban az analitikus filozófusok nagyrészen a számára ellenszenves gondolkodó. (Tózsér 2001.) Cikkében rámutat azokra a fő pontokra, amelyeket a kortárs analitikus filozófusok bizonyos megfontolások alapján elutasítanak. Kifogásolható például a definíciók és a jelentés szoros kapcsolata, mellyel elsősorban az a probléma, hogy elfogadása úgy tűnik, tulajdonképpen a kuhni inkommensurabilitás, vagyis a relativizmus elfogadásával jár.

2.4. Wittgenstein hagyatéka

Napjainkban a bergeni szöveggondozó munka eredményeképpen egyre szélesebb körben, például az interneten¹³ is, hozzáférhető Wittgenstein terjedelmes hagyatékának jelentős része. A ránk maradt kiadatlan szövegek nem csak Wittgenstein gondolatainak keletkezéstörténetéhez adhatnak további adalékokat, hanem árnyaltabban világítanak meg olyan témákat, amelyek pusztán a *Vizsgálódások* alapján esetleg kevésbé lennének egyértelműek.

Nyíri J. Kristóf összegzése szerint az új körülmények egészen új elemzési szempontoknak és lehetőségeknek engednek teret. „Megítélésem szerint a Wittgenstein késői képfilozófiája iránti érdeklődés viszonylagos hiánya nem független attól a tényről, hogy a mostani CD-ROM kiadást [*Wittgenstein's Nachlass: The Bergen Electronic Edition*. Oxford University Press, 2000.] megelőzően a teljes kéziratos hagyaték nem volt ténylegesen hozzáférhető. A *nyomtatott* korpusz csak részben érzékelteti Wittgenstein a képi reprezentációra vonatkozó gondolatainak gazdagságát, sokrétűségét, folyamatosságát és változásait. És nem érzékelteti annak jelentőségét, hogy a késői Wittgenstein filozófiai kérdéseket gyakran diagramok segítségével törekedett megvilágítani.” (Nyíri 2002, 6. o.)

¹³ [<http://wittgensteinsource.org/>]

3. A „mutatni-mondani” distinkció és a transzcendentális logika

„[...] [A] kijelentésjel értelmét felfogjuk anélkül,
 hogy azt nekünk előzőleg megmagyarázták volna.”

(*Tractatus* 4.02.)

3.1. „Mutatni” és „mondani”

A fejezet címében idézett szavak a *Tractatus* centrális módszertani elvéből valók, amelyet Wittgenstein explicit módon a 4.1212-ben fogalmaz meg: „Amit mutatni *lehet*, azt nem *lehet* mondani” (kiemelések az eredetiben). Eme sommás megállapítást Max Black szerint bátran kiegészíthetjük azzal, hogy amit mondani lehet, azt nem lehet mutatni. (Black 1964, 190. o.) Ez az elsőre korántsem egyértelmű gondolat metodológiai szempontból jogosan tekinthető a műben végrehajtandó negatív feladat gerincének, hiszen a mellett, hogy a képelmélet működésének egyik lehetőség feltétele, előkészíti a drámai zárómondatot is.

2.171 A kép minden olyan valóságot leképezhet, amelynek formájával rendelkezik.

2.172 Leképezési formáját azonban a kép *nem képezheti* le, ezt *csak megnyilvánítja*. (Kiemelések nem az eredetiben.)

Az aszimmetria, amelyet a mutatni-mondani oppozíció kifejezésre juttat, a leképezési vagy, ha úgy tetszik, logikai formának abból a korábban már említett sajátosságából fakad, hogy az a kijelentésben már eleve tükröződik – mint a valóság helyes vagy helytelen leképezési formája –, ezért a kijelentés nem ábrázolhatja értelmesen, azaz minden ábrázolási kísérlet eleve kudarcra ítéltetett. Ha ez nem így lenne, akkor a leképezés folyamata tulajdonképpen sohasem állna meg, mert, ha a kép leképezési formájának megengednénk a leképezését, akkor ennek a leképezésének is lehetne még egy leképezése, és így tovább, ami végtelen regresszushoz vezetne.

A tényeket rögzítő képek igazságának eldöntéséhez a tényekben szereplő körülmények mérlegelésére van szükség, vagyis a képek elemeinek megfeleltethetők a valóság bizonyos elemei, amelyek a tényeket igazzá teszik, megegyeznek velük. (*Tractatus* 2.21.) A 2.161. rögzíti, hogy a képnek és az általa leképezett valóságnak a formája azonos. Máskülönb, „hogy van-e értelme valamely kijelentésnek, attól függne, vajon igaz-e egy másik kijelentés”

(*Tractatus* 2.0211.), s ez Wittgenstein szerint abszurd, hiszen az atomi tényeket meghatározó „körülmények függetlenek egymástól” (*Tractatus* 2.061.), így „[e]gy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására” (*Tractatus* 2.062.).

Popper jegyzi meg *A tudományos kutatás logikájában* (Popper 1997, 43. o.), hogy a „mutatni” vagy „megmutatkozni” – melynek fundamentális metalogikai jelentősége van, például a szolipszizmus és a misztikum problémájával kapcsolatban – a korai Wittgenstein egyik kedvenc terminusa. Különböző előfordulásai körülbelül negyvenszer szerepelnek a *Tractatus* nem túl terjedelmes szövegében.¹⁴ A *Vizsgálódásokban az Äußerung* (megnyilvánulás, megnyilatkozás) és a *Mitteilung* (közlés, közlemény) kifejezések a „mutatni-mondani” distinkcióhoz hasonló jelentésű és alkalmazású fogalompárt alkotnak. (Neumer 1998, 337. o.) Tehát a megkülönböztetés elválasztható akár a logikai forma fogalmától, akár a logikailag tökéletes nyelv gondolatától, és önmagában is figyelemre méltó.

3.2. A kifejezések magyarázata

A 4.1212-ben feltároló diszkrepancia magyarul az eredeti megfogalmazásnál kevésbé hatásos, hiszen németül, ahogyan angolul is, a megfelelő igealakok passzívban állnak. Wittgenstein valójában „[meg]mutatott”-at, illetve „[meg]mondott”-at ért rajtuk, melyek közül az első a referenciának, a második pedig az értelemnek, vagy más szóval a jelentésnek a sajátos elnevezése.

A hétköznapi életben mutogatni, például oszténzív definíció alkalmazásakor, esetleg a beszédet kísérő metakommunikatív megnyilvánulások részeként szoktunk, mondani pedig akármit lehet, legfeljebb vállalni kell a következményeit. Itt azonban egyáltalán nem ilyesmikről van szó. Már a bevezetőben szóba került, hogy a korai Wittgenstein fontosnak tartotta, hogy a logikára támaszkodva megállapítson egy bizonyos határt az értelmesen kimondható és az összes többi – tautologikus, ellentmondásos vagy értelmetlen – kijelentés között. A „mutatni-mondani” szembeállítás biztosítja a demarkáció technikai hátterét. Annak ellenére, hogy a *Tractatusban* a misztikummal kapcsolatban elismeri, hogy a nyelvileg kifejezhetetlen a világban mégis megmutatkozhat (*Tractatus* 6.522.), a nyelv és a világ mégis

¹⁴ Például: *zeigen* (mutat, megmutatkozik, látszik), *aufweisen* (felmutat, feltüntet), *spiegeln* (tükröz, visszatükröz) és *darstellen* (megmutat, ábrázol, szemléltet, vázol). (Black 1964, 190. o.)

izomorf logikai szerkezetű, hiszen a világból csupán annyi „látható” egy megismerő személy számára, amennyit saját nyelvének határai bekerítenek. (*Tractatus* 5.6.)

- 4.121 A kijelentés nem ábrázolhatja a logikai formát, e forma tükröződik benne.
Ami tükröződik a nyelvben, azt a nyelv nem ábrázolhatja.
Ami *maga* fejeződik ki a nyelvben, azt *mi* nem fejezhetjük ki a nyelv által.
A kijelentés *mutatja* a valóság logikai formáját.
Megnyilvánítja azt.

A logikai forma a világban és a nyelvben egyaránt megnyilvánul, ez az elgondolás a leképezési elmélet lehetőségének feltétele. A valóság logikai formája tükröződik a tényállást ábrázoló kijelentésben, ezért a logikai formát önmagában nem fejezhetjük ki, hiszen az már eleve megnyilvánul a kijelentésben. A megmutatkozás, vagyis a logikai forma feltárulása ebben az értelemben az evidencia direkt kritériumának tűnik. Wittgenstein megfogalmazása rendkívül találó, az intuíció számára minden további nélkül konstatálható evidenciát, például egy kimondott, aktuálisan igaz kijelentés és a valóságban tapasztalható tényállás megfelelésének evidenciáját nemes egyszerűséggel megmutatkozásnak nevezi.

A pusztán fogalmi ismeretelméleti vizsgálódás számára szinte áthidalhatatlan nehézségnek tűnik, hogy nyelvi kijelentéseink hogyan vonatkozhatnak a külvilág dolgaira, tényeire. Mi köze például, egy piros tárgy szemlélése közben adódó látási benyomásnak magához az eredeti tárgyhoz? Ezt a kérdést tovább bonyolítja, ha figyelembe vesszük azt az egészen hétköznapi lehetőséget, hogy egy egészséges és egy szintévesztő személy esetleg egészen eltérő minőségű látási benyomásról számol be ugyanannak a szóban forgó piros tárgynak megtekintésekor. Wittgenstein ezeket az ismeretelméleti megfontolásokat szándékosan nem veszi figyelembe. Annak ellenére, hogy a tényállás nyelvi tükröződése természetesen már eleve feltételezi legalább egyetlen nyelv és egy megismerő szubjektum létezését, a megnyilvánulás aktusa meglehetősen automatikus, passzív, már-már személytelen esemény. Az, hogy nyelvi kijelentéseink hogyan vonatkozhatnak a tényekre, Wittgenstein számára tökéletesen értelmetlen filozófiai kérdés, hiszen szubjektív benyomásainkat elvileg nem vagyunk képesek direkt módon összehasonlítani a külvilág tárgyaival, csupán újabb szubjektív benyomásainkkal, esetleg mások tapasztalataival.

A mutatni-mondani distinkció mint a *Tractatus* feladatát jelentő gondolati demarkáció kritériuma főképp az igazság megfelelési elméletén (*Tractatus* 2.222.) és a denotáció természetén (*Tractatus* 2.171.) alapuló spekulációkból ered, és mintha azt sugallná, hogy egy egyszerű kijelentés igazságának vagy legalább az értelmességének az eldöntéséhez, illetve az igazolásához arra lenne szükség, hogy megtudjuk, a kijelentést véges számú lépésben visszavezethetjük-e bizonyos tapasztalati evidenciákra.¹⁵

3.144 A tényállást csak leírni lehet, nem pedig *megnevezni*.

(A nevek a pontokhoz, a kijelentések a nyilakhoz hasonlóak; a kijelentések értelemmel bírnak.)

A tárgyak, amelyeket nevekkal illetünk a *Tractatus* szerint egyszerűek. (*Tractatus* 2.02.) A megnevezéseknek önmagukban nincs igazságértékük, hiszen egy szóról kiragadva abból az összefüggésből, amely eredetileg tartalmazza, önmagában sokszor még azt sem tudjuk eldönteni, hogy egyáltalán mit jelent. Ugyanannak a szónak a referenciája akár egy kijelentésen belül is eltérő lehet, mint például „a kék az kék” állításban. Ez a mondat elsőre abszurdnak tűnik, hiszen milyen élethelyzetben használnánk, másodsorra pedig tautológiának. Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük, akkor világos, hogy az első előfordulásakor a kék mint főnév, a másodikban mint melléknév szerepel, és ugyanaz a szó főnévként egy absztrakt tárgyra, a kék színre, melléknévként a kékségre, vagyis a színnek a minőségére referál.

A 3.144-ben megfogalmazott kikötésre egyrészt azért van szükség, hogy elkerüljük a végtelen regresszust, amely akkor állna elő, ha megengednénk, hogy a tényállást megnevezzük, hiszen ezzel a tényállás megnevezése is egy újabb tényállás lenne, amelyet ismét megnevezhetnénk, és így tovább. Másrészt a tényállás leírása nem nevet eredményez, hanem kijelentést, amelynek a névvel szemben már lehet valamilyen igazságértéket tulajdonítani. Az értelemmel bíró kijelentések tehát tényállásokat írnak le. Az elemi egységekként felfogott, atomi kijelentéseknek megfelelő tényállások az elmélet szempontjából fundamentálisabbak a tényállásokban szerephez jutó „dolgok”-nál.

¹⁵ A Bécsi Kör számos tagja tulajdonította Wittgensteinnek a verifikációs jelentéselmélet alap gondolatát (Forrai 1984, 44-45. o.), bár hasonló megfontolások olvashatók már Frege „A gondolat” című cikkében (Frege 2000b.), sőt David Hume filozófiai témájú munkáiban is. A misztikumról (*Tractatus* 6.522.) adott beszámolója miatt azonban a korai Wittgenstein viszonya az elmélethez mégsem egyértelmű. A verifikáció mint ismeretelméleti-pszichológiai kérdés nem szerepelhet a *Tractatus*-ban, hiszen az ismeretelmélet diszciplinárisan nem kitüntetett része a filozófiának. (*Tractatus* 4.1121.) A *Vizsgálódások* 289. megjegyzésében nyíltan elhatárolódik tőle, amikor leszögezi, hogy „[e]gy szót igazolás nélkül használni nem jelenti azt: jogtalanul használni.”

4.022 A kijelentés *mutatja* az értelmét.

A kijelentés *mutatja*, hogyan állnak a dolgok, *ha* igaz. És azt *mondja*, hogy így és így állnak.

A 4.022. szerint az igaz kijelentés mutatja, hogy hogyan állnak a dolgok, és egyúttal azt mondja, hogy így és így állnak. Felületesen nézve a „hogyan állnak” és az „így és így állnak” megfogalmazás között nincsen lényegi különbség, ezért ennek a magyarázatnak az alapján nehezen érthető meg, hogy az egyiket miért csak mutatni, a másikat pedig miért csak mondani lehetne, hiszen, ha a dolgok történetesen „így és így állnak”, akkor a kijelentés, amikor azt mutatja, hogy a dolgok „hogyan állnak”, akkor szükségszerűen azt kell, hogy mutassa, hogy „így és így állnak”. Ez azonban csak abban az esetben teljesül, ha a kijelentés igaz. Egy aktuálisan hamis kijelentés, ami azt mondja, hogy a dolgok „így és így állnak” egyáltalán nem mutatja meg, hogy valójában a dolgok „hogyan [is] állnak”. A megmutatkozás nyelvi evidenciája abban érhető tetten, hogy amennyiben már ismerünk egy nyelvet, akkor annak bármely egyszerű kijelentését minden további magyarázat nélkül képesek vagyunk megérteni. (*Tractatus* 4.02.)

Amikor viszont egy *A* személy kimond – elgondol vagy kifejezésre juttat – egy tetszőleges *p* kijelentést, akkor felmerül a probléma, hogy az így létrejött „*A* azt gondolja, hogy *p*” illetve „*A* azt mondja, hogy *p*” kijelentések igazságértéke független *p* igazságértékétől.¹⁶ (*Tractatus* 5.541.) Ha ezek a mondatok is a nyelv legitim és értelemmel bíró egységei, akkor sérül a nyelv és világ izomorf struktúrájáról alkotott hipotézis plauzibilitása, hiszen ebben az esetben lehetséges, hogy egy hamis *p* kijelentés egy másik, igaz mondatban – például: „*A* azt mondja, hogy *p*” – forduljon elő. Az elemi kijelentések és az őket potenciálisan tartalmazó, propozíciós attitűdöt kifejező mondatok egymástól független igazságértékéből adódó szemantikai feszültségnek komoly szerepe van abban a gondolatban, hogy „[a]mit mutatni lehet, azt nem lehet mondani”, vagyis az igazságértékek tranzitivitásának elengedhetetlen feltétele ez a korlátozás.¹⁷ A distinkció gyakorlati működésére – még explicit kimondása előtt – a 3.1432-ben találunk egy szemléletes példát:

Helytelen azt mondani: „Az »*aRb*« összetett jel azt mondja, hogy *a* az *R* viszonyban áll *b*-vel.” Helyesen: *Az*, hogy „*a*” meghatározott

¹⁶ Ha tegyük fel azt mondom, hogy „esik az eső”, annyi mindenképpen igaz, hogy ezt mondtam, még akkor is, amikor e kijelentés történetesen éppen nem fedí a valóságot.

¹⁷ A szóban forgó wittgensteini distinkció (*Tractatus* 4.1212.) és a propozicionális attitűdöt kifejező mondatok talányos interpretációjának (*Tractatus* 5.542.) összekapcsolásakor Anscombe elemzésére támaszkodtam. (Anscombe 1965.)

viszonyban áll „ b ”-vel, mondja azt, hogy aRb . (Kiemelések az eredetiben.)

Az első esetben arról van szó, hogy mit mond az „ aRb ” viszonyra utaló jelkapcsolat – azaz hogy mi a jelentése –, a másodikban a és b referenciája szerepel, amelyek egymással az R viszonyban mutatkoznak meg. A két megfogalmazás azért nem kommutatív, mert az első tautologikus: akkor is igaz, hogyha a éppen nem áll semmilyen kimutatható viszonyban b -vel.

A *Vizsgálódások* szerint „annak, aki [például] egy nyelvet sem tanult meg [...], nem lehetnek nyelvi formát öltött emlékei, kívánságai vagy félelmei stb.” (*Vizsgálódások* 649. Kiemelés nem az eredetiben). Ha pedig elfogadjuk, hogy az említett mentális állapotok, akárcsak maga az észlelés, mindig csak valamire vonatkozóan fordulhatnak elő – azaz proposicionális szerkezetűek –, akkor nyilvánvaló, hogy a 649-es pontban megfogalmazódó példával kapcsolatban nem is beszélhetünk valódi emlékekről, kívánságokról vagy félelmekről. Wittgenstein szerint tehát legalább egy nyelv, azaz vetítési módszer elsajátítása logikailag szükséges feltétele annak, hogy valakinek egyáltalán lehetnek-e ilyen élményei.

3.3. A megkülönböztetés értelmezése

„Minden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye [...]” (*Tractatus* 5.) és „[a] általános kijelentésformában kijelentés csak igazságműveletek bázisaként fordulhat elő kijelentésben” (*Tractatus* 5.54.). A Wittgenstein által szorgalmazott logikailag tökéletes nyelv extenzionális, tehát „[a] logikai szintaxisban a jel jelentésének sohasem szabad szerepet játszania. A logikai szintaxisnak felépíthetőnek kell lennie anélkül, hogy a jel jelentéséről szó esnék, nem szabad mást feltételeznie, csak a kifejezések leírását” (*Tractatus* 3.33.).

A gondolható, illetve megmondható elhatárolását az értelmesen nem gondolható, illetve kimondhatatlan állításoktól eleve a filozófiai nyelvhasználat racionális kiigazítása motiválta. A filozófiával azonosított logika az említésre kerülő filozófiai diszciplínákkal és problémákkal kapcsolatban gyakorlatilag a demarkáció negatív következményeinek szükségzavú rögzítését jelenti. (például *Tractatus* 6.521.) Ennek a feladatnak az eszközei mind a demarkációs kritérium, mind maga a logikailag tökéletes nyelv is. Az értelmesen állíthatóság sajátos meghatározásán keresztül a logika egy sajátos értelemben előírja a lehetséges tényeket, mert „[a]zt, ami »ellentmond a logikának«, éppoly kevésbé lehet a nyelvben kifejezni”, mint ahogyan például nem lehetséges olyan alakzatot ábrázolni, amely

ellentmondana a geometria törvényszerűségeinek. (*Tractatus* 3.032.) A logikai tér a világ szubsztanciájával vagy tárgyaival szemben, mondhatni megsemmisíthetetlen.

Alogikusan gondolkodni Wittgenstein szerint fogalmi ellentmondást jelent. De akkor mi a helyzet azoknak a filozófusokkal a kérdéseivel és kijelentéseivel, akik félreértették nyelvünk logikáját? Alogikusan gondolkodni definíció szerint nem lehetséges, mert a gondolat egyrészt a tények logikai képe (*Tractatus* 3.), másrészt értelemmel bíró kijelentés (*Tractatus* 4.), tehát ami értelmetlen, az már eleve nem minősülhet gondolatnak, így alogikus sem lehet, hiszen egyszerűen értelmetlen. A logika aspektusából az elgondolás, az elképzelés ismeretelméleti vagy, ha úgy tetszik, egyéni elsajátítási törvényszerűségei egyáltalán nem játszanak szerepet. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt is egyben, hogy Wittgenstein számára tökéletesen lényegtelen lenne a logika mondhatni „tudatosulása”. A logika alkalmazásáról szóló, szükségszerűen a logikán kívül eső fejtegetésekben az elsajátítás antropológiai fenomenológiai dimenziói már a *Tractatus*ban, de később a szabálykövetés kapcsán a *Vizsgálódások*ban bővebben is felmerülnek. Az evidencia azonban abban a sajátos értelemben mondhatni „önérvényesítő” természetű, hogy attól függetlenül is igaznak kell lennie, hogy azt bárki felismerné, hiszen ez felismerhetőségének egyik feltétele.

Attól még, hogy a logikában egy bizonyos értelemben nem tévedhetünk (*Tractatus* 5.473), egyáltalán nem arról van szó, hogy de facto nem lehetséges a tévedés, hanem csupán arról, hogy annak a ténynek, hogy lehetséges a tévedés, semmi köze nincs az intuitív evidencia elméleti megközelítéséhez. Csak az tekinthető gondolatnak, ami megmutatkozik, tehát logikai képe tautológia, ellentmondás vagy pedig értelmes kijelentés. Ami megmutatkozik az vagy kimondható értelmesen vagy nem. A mindig igaz tautológia és a mindig hamis ellentmondás azért értelemnélküli – és ezért a *Tractatus* szellemében kimondhatatlan –, mert nincs a priori igaz gondolat. (*Tractatus* 2.225.) Az értelmes gondolatokat leképező kijelentések tagadásai egészen másképpen viselkednek, mint az értelemnélkülieké. Az értelemnélküli tautológiából szintén értelemnélküli ellentmondás jön létre és fordítva, míg az értelmes kijelentések tagadásai újabb értelmes kijelentéseket eredményeznek.

A tautológiákban vagy, ha úgy tetszik, modus ponensekben felmutatható logika koncepciója a *Tractatus*ban élesen szembeállítható például Friedrich Nietzsche egyik, életművében többször is felbukkanó történeti-genealógiai magyarázatával a logika eredetéről (Nietzsche 2003, 99. o.), amely szerint a logika fogalma természetesen a „logikátlanság”-ból jött létre. Nietzsche fogalmi elemzése sokkal inkább szubsztantív, vagyis arra koncentrál, hogy a logika fogalmának és módszereinek a kikristályosodása előtt az emberiség nem

rendelkezett ezzel a fogalommal. Persze Nietzsche sem állítja, hogy például Arisztotelész szintézise előtt az emberiség tagjai a logika fogalmának hiányában ne tudták volna megkülönböztetni mondjuk a tautológiát az ellentmondástól, csupán a kérdés történeti perspektívájára hívja fel a figyelmet. Wittgenstein logika-felfogásában a logika fogalom szubsztantív aspektusai egyáltalán nem lehetnek meghatározók az evidencia természetére nézve.

Világos, hogy Nietzsche már csak azért sem gondolhat pontosan ugyanarra, mint Wittgenstein, aki a logikát a priori rendként határozza meg (*Tractatus* 5.4731.), amikor a logika kifejezést használja, mert nem állhatott módjában a *Tractatus* tanulmányozása, ezért sokkal inkább a klasszikus logika – számos ponton Wittgenstein által is kifogásolt – tételeiről mond ítéletet. Megközelítésük legszembetűnőbb ellentéte, hogy Nietzsche egyáltalán elgondolhatónak tartja a logikátlan állapotát. Ebben a feltételezett múltbéli helyzetben meglehet az emberek valamilyen sajátos logika szerint gondolkodtak, de az még nem az a logika volt, amelynek a perspektívájában felmerült a kérdés, hogy mi volt előtte, természetesen a még meg nem lévőnek a hiánya. A két különböző felfogás közötti szakadék tehát a következő kérdésre adott eltérő válaszokban érhető tetten. A logika bizonyos alapvető törvényszerűségek felfedezése vagy csupán emberi spekuláció, megállapodás eredménye?

Wittgenstein egyértelműen az előbbi álláspontot fogadja el, míg Nietzsche inkább az utóbbi értelemben használja a logika fogalmát. A logika tételei a *Tractatus* szerint tautológiák, tehát igazságuk a konkrét tények megfigyelése nélkül is felismerhető. (*Tractatus* 6.1.) „Azok az elméletek, amelyek megengedik, hogy a logika valamely kijelentése tartalmassan tűnjék, mindig hamisak. Például valaki azt hihetné, hogy az »igaz« és »hamis« szavak két tulajdonságot jelölnek más tulajdonságok közt, s akkor figyelemreméltó ténynek tűnne fel, hogy minden kijelentés rendelkezik ezen tulajdonságok egyikével. Márpedig ez egyáltalán nem látszik magától értetődőnek. Éppoly kevésbé magától értetődő, ahogy nem az például a »Minden rózsza vagy fehér, vagy piros« kijelentés, még ha igaz lenne is. Valójában kijelentésünk így már teljesen olyan jelleget ölt, mint egy természettudományos kijelentés, és ez a biztos ismertetőjele annak, hogy hamisan értelmeztünk.” (*Tractatus* 6.111.) A logika kijelentéseinek az igazsága magából „[...] a szimbólumból felismerhető, [...] a nem-logikai kijelentések igazságát vagy hamisságát nem lehet egymagából a kijelentésből felismerni [...]” (*Tractatus* 6.113.), és ez a körülmény „[...] a nyelv, a világ formális logikai tulajdonságait mutatja. [...]” (*Tractatus* 6.12.)

Azonban az is zavarba ejtő kérdés, hogy a mutatni-mondani demarkációnak mint az értelmesség kritériumának következetes alkalmazása nem fosztja-e meg értelmességétől

magát a *Tractatust*. Wittgenstein kétségkívül ezt sugallja, amikor művét egy létrához hasonlítja, melyet el kell dobni, miután felmáztunk rajta. (*Tractatus* 6.54.) Ennek az az egyik könnyen belátható oka, hogy a kifejtés során számos alkalommal olyan tételek megfogalmazására kényszerült, amelyeket az előzőleg elfogadott demarkációs kritérium értelmében nem lehetne kimondani, csak megmutatni. Kortársai közül sokan vélték úgy, hogy a *Tractatus* a híres zárómondatban (*Tractatus* 7.) tulajdonképpen saját magát is hallgatásra ítéli.¹⁸ A másik ok pedig éppen abban nyilvánul meg, hogy a logika kijelentései tautológiák, tehát a szó szoros értelmében nem lehetnek értelmesek, azaz természettudományosak, hiszen a tapasztalati valóságnak nincsen velük semmi dolga. A normatív logika (*Vizsgálódások* 81.) fogalmának boncolgatása után, a *Vizsgálódásokban* szintén leszögezi, hogy elmékedései semmiképpen sem tudományos, hipotetikus, magyarázó vagy empirikus elmékedések. (*Vizsgálódások* 109.)

3.4. Mit jelent az, hogy a logika transzcendentális?

A világ határa egyrészt maga a szubjektum (*Tractatus* 5.632.), pontosabban a szubjektum nyelvi kompetenciája (*Tractatus* 5.6.), másrészt pedig a logika, amely leírja a világ állványzatát (*Tractatus* 6.124.), de nem juthat túl a világ határain. (*Tractatus* 5.61.) A logikai tér és a látótér analógiája a demarkáció indirekt metaforája. Világos, hogy az általában vett látótér bizonyos értelemben tágabb, mint az egyén számára aktuálisan belátható horizont, hiszen a személy mozgásával a horizont is állandó változásban van. „[...] [A] látótérben nincs semmi, ami arra engedne következtetni, hogy valamilyen szemből látszik.” (*Tractatus* 5.6331.)

A logika abban az értelemben transzcendentális (*Tractatus* 6.13.), hogy a világ formai struktúrájának tükörképeként minden lehetséges tapasztalatot megelőz. (*Tractatus* 5.552.) Meglepő, hogy Wittgenstein szerint az etika, illetve az azzal azonos esztétika (*Tractatus* 6.421.) is transzcendentális. Vajon ezek szintén összefüggésbe hozhatók a világ formai struktúrájával? Mi közik a lehetséges tapasztalatokhoz? Ugyanabban az értelemben transzcendentálisak, mint a logika? Annyi bizonyos, hogy az etika és az esztétika kijelentései nem mondhatók ki értelmesen, mert „[...] [h]a van érték, melynek értéke van, akkor ennek minden történésen és így-léten kívül kell lennie. Mert minden történés és így-lét véletlenszerű. Ami nem-véletlenszerűvé teszi, az nem lehet a világban, mert másképpen ismét

¹⁸ Például: Popper 1997, 43. o., Lukács 1954, 624. o.

véletlenszerű lenne. [...]” (*Tractatus* 6.41.) Az értékeket tulajdonító állítások tehát a logikai tételekhez hasonlóan megelőzik a lehetséges tapasztalatokat, de nem rendelkeznek azzal a szükségszerűséggel, amellyel a logika értelemnélküli kijelentései. Az etika ugyan nem lehet kontingens, vagyis véletlenszerű, ahogyan a világ, de mégsem írhatja szükségszerűségénél fogva úgy elő a lehetséges tapasztalatok szerkezetét, ahogyan a logika. Transzcendentális természetük azt jelenti, hogy az etikai, esztétikai kijelentések igazsága nem dönthető el a logika segítségével.

A *Tractatus*ban megfogalmazott demarkáció csak a nyelven belül (*Tractatus* 5.5561.) végezhető el, hiszen a gondolható direkt elhatárolásakor a nem gondolhatót is meg kellene adnunk, ami azt implicálja, hogy a gondolható és a nem gondolható egyaránt megismerhető. Ez azonban Wittgenstein felfogása szerint abszurd, hiszen a logika betölti a világot, és a világ határait maga a logika jelöli ki. (*Tractatus* 5.61.) A lehetséges tények elválaszthatatlanok a logikai tértől, vagyis „[e]lgondolhatom, hogy e tér üres, de nem gondolhatom el a dolgokat e tér nélkül.” (*Tractatus* 2.013.)

A nyelven belüli elválasztás gondolata hatásos érv lehet Hegel Kant kritikájával szemben. (Hegel 1961, 47-49. o.) Hegel álláspontja szerint, melyet *A szellem fenomenológiájának* bevezetésében fogalmaz meg, Kant impozáns ismeretelméleti programja, amelyet *A tiszta és kritikájában* kifejt, és amely az emberi értelem jogosult episztemológiai igényeinek a feltérképezésére irányul, vagyis a spekulatív ész jogosulatlan használatának kíván határt szabni, eleve lehetetlen vállalkozás, hiszen az ilyen határ megállapításához elméletileg arra lenne szükség, hogy képesek legyünk mondhatni belátni a határ mindkét oldalát. Ez Kant vizsgálódásainak természetéből adódóan nyilvánvalóan kudarcra ítéltetett. Wittgenstein megoldása azért tekinthető, ha közvetlen is, az ellenvetésre adott válasznak, mert kiindulópontja logikai, nem pedig episztemológiai beállítottságú. Az értelmesség kritériumainak a kutatásában nem a szubjektumok észhasználatának egyéni pszichológiai, antropológiai vagy metafizikai megalapozottsága, hanem maguk az értelmesen megszerkeszthető kijelentések játsszák az elsődleges szerepet.

Ebből adódik az is, hogy Wittgenstein számára a világ mindaz, aminek esete fennáll, vagyis az összes igaz elemi kijelentés konjunkciója, amiben megmutatkozik az általános kijelentésforma. A mondat általános formája („[a] dolog így és így áll”)¹⁹ a *Vizsgálódásokban* is szóba kerül (*Vizsgálódások* 134.), de korántsem olyan kitüntetett ontológiai dimenzióban,

¹⁹ A *Vizsgálódások* fordítói utószavában (Neumer 1998, 336. o.) Neumer sorra veszi a kései mű azon megjegyzéseit, amelyekben Wittgenstein idéz a *Tractatus*ból (*Vizsgálódások* 22, 114, 134.). A *Tractatus* nyitányában szereplő („[...] was der Fall ist”) és az általános kijelentésformát (*Tractatus* 4.5.) érintő („[e]s verhält sich so und so”) megfogalmazás magyarul – Márkus György fordításában – egyaránt: „aminek esete fennáll”. Az utóbbi fordítása a *Vizsgálódásokban* (*Vizsgálódások* 114.): „[...] a dolog így és így áll.”

mint a *Tractatus*ban. E kijelentés csupán hasonlítási objektum (*Vizsgálódások* 131.), melyről értelmetlenség volna azt állítani, hogy „megfelel (vagy nem felel meg) a valóságnak”. Csak azért alkalmazhatjuk más kijelentések helyett álló mondatsémaként, mert úgy hangzik, mint egy mondat. Ráadásul „[m]inden további nélkül lehetne helyette azt is mondani: »ennek és ennek az esete forog fenn« vagy »ez és ez a helyzet« stb.” (*Vizsgálódások* 134.), a fenti megfogalmazásban tehát nincsen semmi egyedülálló.

A nyelv és a világ izomorf logikai szerkezetéről szóló felfogást szigorú értelemben nem írja elő a logikai szükségszerűség, hanem egyértelműen metafizikai elmélet, mely csak a nyelv szempontjából értelmezhető, és – figyelembe véve a logikai forma gondolatának későbbi elvetését vagy a misztikum kérdését a *Tractatus*ban – önmagában sem problémamentes. A misztikum nem abban áll, hogy milyen a világ, hanem abban, hogy van (*Tractatus* 6.44.), de ez megmutatkozik, ezért kimondhatatlan kell, hogy legyen. (*Tractatus* 6.522.) A logikai pozitivisták számára a misztikum interpretációja nem volt kielégítő. A világ létezésére irányuló teljesen hétköznapi rácsodálkozás a létezés általános filozófiai kérdésének felületes felvetéséhez vezet.

Nos, amennyiben „rejtély [valóban] nem létezik” (*Tractatus* 6.5.), mert minden értelmes kijelentést a hozzájuk tartozó kérdésekkel együtt – a *Tractatus* előszavának szellemében – világosan meg lehet fogalmazni, a „mutatni-mondani” szembeállítás érvényesítése a misztikum problémájára több ponton jogosan kifogásolható. Minden valószínűség szerint életrajzi okai is vannak annak, hogy a misztikum és a szolipszizmus kérdését egyaránt a világ kétségkívül létező, ám kimondhatatlan szférájába sorolja. Az első világháború végigharcolt éveinek gazdag élményanyaga bizonyára nagyban hozzájárult a *Tractatus* sokszor már-már prófétaian homályos, antiszubjektivista hangneméhez. Nem meglepő a Bécsi Kör tagjainak értetlensége. Egyrészt a misztikum megnyilatkozásáról éppen a demarkációs kritérium értelmében nem lehetne értelmesen beszélni, másrészt a kimondhatatlan megmutatkozásának a megengedése a nyelv és a világ logikai izomorfijának az aszimmetriájára utal. Ezt erősíti meg az is, hogy a szolipszizmus értelmesen kimondhatatlan gondolatát a megmutatkozás szintjén tautologikusnak tartja. A metafizikai szubjektum számára, amely a világon kívül van, saját nyelvi kompetenciájának és fantáziájának határai egyúttal a világ határait is jelentik. (*Tractatus* 5.62-5.633.) Ami esetleg ezen a határon kívülre szorult, az a szubjektum részéről már kimondhatatlan, azaz eleve értelmezhetetlen.

A szkepticizmus attitűdjét Wittgenstein lényegében egyetlen velős megjegyzéssel kívánja végérvényesen elintézni. (*Tractatus* 6.521.) Méregfogát a cáfolatára irányuló elvi

lehetőségre való rámutatással húzza ki, hiszen az csupán a túlzott, s ezért értelmetlen kétely kifejeződése, amely ott is bizonyítást szeretne megkövetelni, ahol ez nem szükséges vagy egyáltalán nem is lehetséges. Ez a megoldás ma is népszerű a szkeptikus argumentumok semlegesítésére, maradéktalan elfogadása azonban mégis nehézséget jelent. Nem egyértelmű, hogy konkrétan a szkepticismus melyik irányzatára vagy képviselőjére gondol. A *Tractatus* is tartalmaz olyan elemeket (*Tractatus* 6.36-6.37.), amelyek például a nyíltan szkeptikus Hume-nál is megtalálhatók, nem is szólva a *Vizsgálódásokban* előtérbe kerülő szabálykövetés fogalmának szkeptikus konnotációjáról.

3.5. Összefoglalás

A „mutatni-mondani” oppozíciós fogalompár a *Tractatusban* vállalt, a nyelven belül végrehajtandó logikai tisztázás gyakorlati eszköze. A gondolható és a nem gondolható demarkációjának a technikai kritériumaként megnyilvánuló aszimmetria használatának elemzésekor az evidencia és a megismerés, valamint a transzcendentális logika wittgensteini elméleteihez kerültünk közelebb. Megállapítható, hogy az értelmesség ezen feltétele rendkívül szigorú, hiszen a logika, a matematika, az etika, az esztétika és az ismeretelmélet tételeit egyaránt megmutatkoznak, azaz kimondhatatlannak bélyegzi, és ezzel tulajdonképpen magát a *Tractatust* és a felsorolt témákról vitatkozó filozófusokat is bénult hallgatásra ítéli.

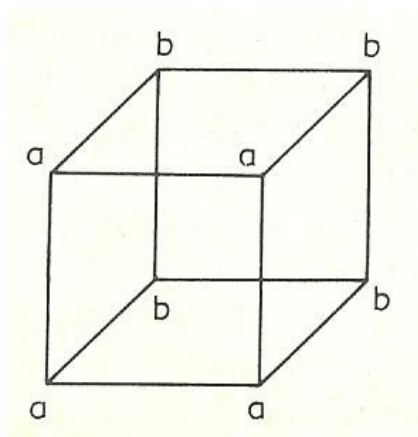
Eltérő taxonómiájú, de a „mutatni-mondani” distinkciónak megfeleltethető ellentétet a *Vizsgálódásokban* is találhatunk. (Neumer 1998, 337. o.) A megkülönböztetés elválasztható a *Tractatusban* képviselt logikai forma vagy a logikailag tökéletes nyelv gondolatától. A *Vizsgálódások* szerint „annak, aki egy nyelvet sem tanult meg [...], nem lehetnek nyelvi formát öltött emlékei, kívánságai vagy félelmei stb.” (*Vizsgálódások* 649.), azaz Wittgenstein elképzelése alapján legalább egy nyelv, azaz vetítési módszer elsajátítása logikailag szükséges feltétele annak, hogy valakinek lehetnek-e egyáltalán emlékei, kívánságai vagy félelmei.

4. Az aspektusváltás és a logikai forma

„[...] [E]zt az ábrát [...] kétféle módon lehet kockának látni;
[...] [u]gyanis valójában két különböző tényt látunk. [...]”
(*Tractatus* 5.5423.)

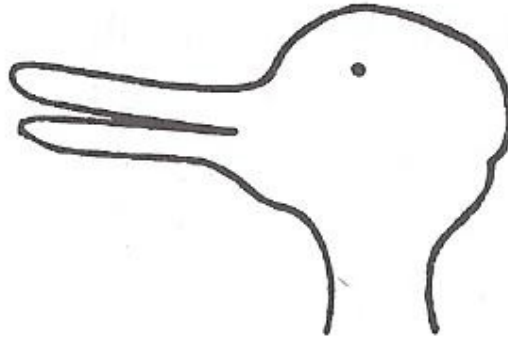
4.1. Az aspektusváltás

Ugyanannak a valaminek a különböző lehetséges aspektusai már a *Tractatus*ban is említésre kerülnek, amikor Wittgenstein egy kockának a síkbeli képéről – amelynek az egyik szemben látható oldalához tartozó négy csúcsát a -val, a másikhoz tartozókat pedig b -vel jelölte meg – azt írja, hogy „[...] kétféle módon lehet kockának látni [...] (Ha először az a csúcsokra nézek, és csak futólag a b csúcsokra, úgy a látszik az előtérben állónak, és fordítva.)” (*Tractatus* 5.5423.) Maguk a probléma részletesebb tárgyalásához nélkülözhetetlen fogalmak, az aspektusváltás és az aspektuslátás azonban először a *Vizsgálódások* szövegében jelennek meg.

1. ábra (*Tractatus* 5.5423.)

Az aspektusváltás (Aspektwechsel) és az aspektuslátás (Aspektsehen) terminusokat Wittgenstein 1946 után vezette be. (MS 132, MS 137) Felbukkanásuk nem hat a meglepetés erejével, hiszen „így és másképpen látás”-t már a *Vizsgálódások* első részének 74. pontja is említett. Ezeknek a fogalmaknak a szemléltetéséhez a *Vizsgálódások* második részének XI. szakaszába Jastrow *Fact and Fable in Psychology* című könyvéből átvett rajz tűnik a legkézenfekvőbbnek. (*Vizsgálódások* 283. o.; Neumer 2006, 69. o.)

2. ábra (*Vizsgálódások* 283. o.)

Az alaklélektan jól ismert nyúl-kacsa ábrájáról van szó, mely jobb oldalról nyúl-, bal oldalról kacsafejre emlékeztet.

Amikor egy néző szemében a nyúl-aspektus egyszer csak átmegy kacsaaspektusba, vagy éppen fordítva, akkor az aspektusváltás élményében részesül. Ilyenkor juthat a különböző aspektusok tudatára, melyeket ezután egy bizonyos értelemben képes látni, azaz fele részben vizuális élményként, fele részben gondolkodásként felfogni. Az aspektusváltás tehát azt jelenti, hogy hol az egyik, hol pedig a másik figurát vesszük észre az ábrán, miközben a rajz empirikus tulajdonságai természetesen egy fikarcnyit sem változnak meg.

Fontos kiemelni, hogy mind a kocka, mind a nyúl-kacsafej esetében ugyanazon az egy vizuális képen konstatálhatunk két egymással formailag rokon, de tulajdonképpen mégis eltérő tartalommal bíró tény. Más megfogalmazással élve, a rajzokhoz két másféle leképezési viszonyt is hozzárendelhetünk. A *Vizsgálódások*ban ennek az illusztrációjára a nyúl-kacsa fejen kívül még a fehér alapon fekete vagy, ha úgy tetszik, kettős kereszt ábrája is alkalmas. (*Vizsgálódások* 301. o.) Wittgensteint nem motiválja magának a jelenségnek a megindoklása, hiszen annak „[o]kai a pszichológust érdeklik” (*Filozófiai vizsgálódások* 282. o.), vagyis ennek a problémának önmagában nincs filozófiai relevanciája. A látni szó kétféle használatát az teszi filozófiai szempontból érdekessé, „[...] hogy az illusztrációt egyszer az egyik dolognak, egyszer meg a másiknak látjuk. Tehát értelmezzük, és úgy látjuk, ahogyan értelmezzük.” (*Vizsgálódások* 283. o.)

A különböző aspektusok megélésének – vagyis új „intern relációk” felfedezésének²⁰ –, és az aspektusváltásnak a leírása valójában „a primer látásról való tudásunkat mélyíti el.”²¹ (Neumer 2006, 74. o.) Ez a tanulás, illetve nevelés útján elsajátítható képesség szoros összefüggésben van a megértés fogalmával. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a másikat mint

²⁰ Az utóbbi gondolat MS 130-ban és több más kéziratban is szerepel.

²¹ MS 137.

másik személyt, valamint a másikat mint másik életformát, kultúrát a megfelelő, a másik számára esetleg magától értetődő aspektusok ismeretének hiányában egyszerűen nem érthetjük meg. Ha például feltesszük, hogy nem veszem észre a nyúláspektust, csak a kacsát, és egy másik személy éppen fordítva, nem veszi észre a kacsaspektust, csak a nyulat, akkor elméletileg előfordulhat, hogy úgy beszélünk ugyanarról az ősképről, hogy a megfelelő belátások hiányában erre nem is döbbenünk rá.

A kéz- és gépiratok aspektus- vagy alakvakságnak nevezik, ha például valaki nem látja, „ahogyan ugyanazon a képen az aspektusok változnak, egymásba átugranak, váltakoznak, az egyik a másikba vált át”, (Neumer 2006, 72. o.) miközben képes előbb egy bizonyos aspektusra figyelni, aztán egy későbbi időpontban egy másikat pillantani meg, mintha két különböző képpel lenne dolga.²² Nem világos, hogy az aspektusvakság csupán az aspektuslátás fogalmán végzett gondolat kísérletek melléktermékeként létrejött taxonómiai abszurdum, vagy Wittgenstein szerint esetleg valóban létezhetnek olyan személyek, akik ugyan különböző időpontokban látják a különböző aspektusokat külön-külön, de nem képesek észrevenni magát az aspektusváltás jelenségét. Talán így reagálna a szóban forgó képre egy olyan ember, akinek sérült a rövid távú memóriája.

Rendkívül érdekes, hogy a *Tractatus*ban a kocka különböző aspektusai annak a témának a kontextusában adódnak, hogy „az átlános kijelentésformában kijelentés csak igazságműveletek bázisaként fordulhat elő kijelentésben.” (*Tractatus* 5.54.) Az episztemológia, vagyis Wittgenstein szóhasználatával, a pszichológia egyes, a jelen tanulmány 3.2. részében korábban már említett, kijelentéseiben „[...] úgy látszik, mintha a kijelentés másképpen is előfordulhatna egy másik kijelentésben.” (*Tractatus* 5.541.) Az ugyanazon az ábrán két különböző kocka logikai képe ennek a látszatnak a cáfolatában játszik szerepet, mégpedig annak az indoklásaként, hogy „[...] a lélek – a szubjektum stb. –, ahogy a mai felszínes pszichológiában felfogják, képtelenség. Mert egy összetett lélek egyáltalán nem lenne lélek többé.” (*Tractatus* 5.5421.)

Az aspektusváltáshoz megtévesztésig hasonló mechanizmus szerepe a *Tractatus*ban felveti azt a kérdést, hogy jogosan tekinthetjük-e annyira magától értetődőnek, a megismerő szubjektumtól elválaszthatónak a leképezési viszonyt és a logikai formát, mint ahogy azt általában feltételezni szokás a korai Wittgenstein gondolkodásával kapcsolatban.

²² Pl. MS 131, MS 138, MS 144, TS 229.

4.2. A különböző aspektusok igazsága

Korábban – a dolgozat 3. részében – már szóba került, hogy az igazság, illetve az evidencia fogalmai a *Tractatus*ban elválaszthatatlanok a tényállásokban és a tényállásokat leképező egyszerű kijelentésekben megmutatkozó logikai formától. Ha a kocka esetében (1. ábra) a vizuális képet, vagyis a síkbeli rajzot egy tényállásként fogjuk fel, akkor erről a tényállásról kijelenthetjük egyrészt, hogy (1) az a csúcsok határolják a kockának a szemlélőhöz perspektivikusan közelebbinek tűnő lapját, másrészt pedig az, hogy (2) a b csúcsok.

A kocka rajza egyszerre mutatja az (1) és a (2) esetet, hiszen mind a két mondat értelmesen állítható róla. Wittgenstein szerint azonban az eredeti tényben és az erről a tényről szóló kijelentésekben megnyilvánuló leképezési formának közösnek kell lennie. Világos, hogy az első és a második aspektust leíró kijelentéseknek az egyidejű igazságának az elismerése kontraintuitív, hiszen ezek az állítások, ha ugyanarról a tárgyról mondjuk ki őket, mondhatni kizárják egymást. Persze (1) és (2) nem egymás tagadásai, és nem is mondanak ellent egymásnak, ha nem éppen ugyanarról a vizuális képről állítanánk őket, akkor ezek az eshetőségek a két egymástól független, kontingens kijelentéssel kapcsolatban fel sem merülhetnének. Az ábra szemlélésekor előfordulhat, hogy egyszer az egyiket, másszor a másikat gondoljuk éppen a tényállást leíró igaz kijelentésnek. Arról van szó, hogy az intuíció zavarának dacára mind a két állítást kénytelenek vagyunk igaznak elfogadni. Ha az (1) mondat logikai formája ugyanúgy megmutatkozik magában a tényben, ahogy a (2) mondaté, akkor ez azt jelenti, hogy a forrásként felhasznált tényállásból két egymástól különböző, egymást kölcsönösen kizáró kijelentést eredményező leképezési forma is kiemelhető. Ebből két fontos következmény származik. Először is ugyanabban a tényállásban vagy, ha úgy tetszik, tárgyban potenciálisan akár több különböző rendezettség felismerésének a lehetősége is adott lehet. Másrészt az ugyanannak a tárgynak a különböző aspektusaiban megmutatkozó eltérő logikai formák a leképezési elmélet újragondolását kényszerítik ki.

Bár az ábrán csak egyetlen vizuális képet látunk, mégis legalább két eltérő ténnyel van dolgunk. Vajon a leképezés elmélete alapján jogosan mondjuk, hogy a két logikai forma ugyanazon az ősképen mutatkozott meg? Ez a kérdés a *Tractatus* ontológiájának a szellemében tökéletesen értelmetlen, hiszen a világot tények és nem dolgok alkotják (*Tractatus* 1.1.), tehát a szóban forgó őskép csak az azt leíró kijelentéseken keresztül jelenik meg a világban. Ahhoz, hogy a tárgy és a tárgyat leképező kijelentés viszonyába az eddigiéknél²³ mélyebb betekintést nyerjünk olyan, ismeretelméleti és metafizikai

²³ Az igazság megfelelési elméletét a *Tractatus*ban a tanulmány bevezetőjében és a 2.1. részben ismerttettem.

vizsgálódásokba kellene bonyolódunk, amelyek messzire vezetnének a *Tractatus*ban vállalt demarkáció negatív programjától.

A kocka nyilvánvalóan azért alkalmas a jelenség szemléltetésére, mert a két eltérő aspektus, ha a figyelmünket az *a* csúcsokra összpontosítjuk, majd pedig a *b* csúcsokra, minden további nélkül leolvasható róla. Mi a helyzet azokban az esetekben, amikor az esetleges különböző aspektusok nem ennyire magától értetődők? Összehasonlítva például a kockát és a nyúl-kacsafejet könnyen belátható, hogy a kocka rajzán a különböző aspektusok felismeréséhez a primer látáson és a térlátáson kívül nincs szükségünk további előzetes információra. Ezzel szemben a nyúl-kacsa ábrán a különböző aspektusok észrevételéhez szükséges feltétel, hogy a szemlélő már korábban találkozott nyulattal, illetve kacsát ábrázoló képekkel. A nyúl-kacsafejen megmutatkozó aspektusok tehát értelmezhetetlenek bizonyos korábbi tapasztalatok megléte nélkül.

A *Tractatus* alapján azt gondolhatnánk, hogy a tényekben a logikai forma megnyilvánulása, vagyis a leképezés meglehetősen automatikus folyamat, amelyet nem befolyásolhat az a pszichológiai tényező, hogy a megismerő szubjektum milyen előzetes tapasztalatokkal rendelkezik. „[...] Ha a dolgok előfordulhatnak a körülményekben, akkor ennek a lehetőségnek már bennük kell rejlenie. [...]” (*Tractatus* 2.0121.) Az aspektuslátás episztemológiai konnotációi azért lényegesek, mert Wittgenstein „[...] erős köteléket tételez fel a »jelentés« és a »tudás« fogalma között [...]”, ezért a „[...]” szavak jelentései eltérnek az egyes embereknél, valamint – az idők során felállított definíciók miatt – időben is eltérő jelentésben szerepelnek [...]” (Tózsér 2001.). Ez összefüggésbe hozható azzal a gondolattal, hogy egy bizonyos személy egyéni nyelvi kompetenciájának a határai számára egyúttal szükségszerűen a világ határait is kijelölik. (*Tractatus* 5.6.) A *Tractatus* konceptuális metafizikája ugyanis eleve kizárja, hogy a szavak referenciájáról direkt módon beszéljünk, hiszen ezek csupán megmutatkozhatnak a tényállásokban és az azokat leíró kijelentésekben.

Képzeljünk egy palotakertet, melyben magas sövénylabirintus található. Tegyük fel, hogy a palota tulajdonosa még sohasem járt a labirintusban, csak emeleti szobájának ablakából látta. A kertész, aki rendben tartja a növényeket, beleértve a sövénylabirintust is pedig még sohasem járt a tulajdonos szobájában. Milyen feltételek mellett állíthatjuk, hogy amikor a tulajdonos afelől érdeklődik a kertésznél, hogy mikor tette rendbe utoljára a sövénylabirintust alkotó növényeket, akkor ugyanarról a világban fellelhető entitásról van szó? A legkézenfekvőbb kritérium arra, hogy a nyilvánvalóan részben nagyon különböző egyéni leképezéseik mégis ugyanarra a tárgyra vonatkoznak, éppen az, hogy ténylegesen

megértik egymást. A sövénylabirintus különböző aspektusai, ahogyan a tulajdonos és a kertész számára megjelennek, vagyis az egymástól eltérő jelentésélmények, a hétköznapi verbális kommunikáció működése szempontjából többnyire elhanyagolhatók.

4.3. A jelentésélmény feszültségei

Az aspektusváltás és az aspektuslátás feszültséget visz a szabálykövetés és a privátnyelvkritika – ennek a tanulmánynak a 2.3. részében röviden már ismertetett és az ötödik részben újra előkerülő – koncepciójába, mert olyan spontán eseteket fed fel, amelyeknek az adekvát interpretációjában igenis meghatározók a privát jelentésélmények.

Ezeknek az antropológiai fenomenológiai vagy, ha úgy tetszik, episztemológiai preszuppozíciókról számot adó gondolatoknak a tükrében kétségesnek tűnik, hogy „[m]inden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.” (*Tractatus* 5.) Wittgenstein logikai-filozófiai elképzelései figyelmen kívül hagyják a kijelentések tartalmát. Ezáltal egyrészt nem adnak lehetőséget a függő beszéd értelmezésére, másrészt pedig – a nyelv és a világ azonosítása miatt – egy bizonyos, különböző kontextusokban vagy aspektusokban adódó tárgynak az azonossága is nehezen kezelhető. Ha egy hajóskapitány, egy író, egy apa, egy férj, egy kutya gazdája, egy katona és egy vasöntő tartózkodik egy szobában, minden további nélkül elképzelhető, hogy csupán egyetlen személy tartózkodik a szóban forgó helyiségben.²⁴

A másodlagos jelentésről szóló fejtegetések (MS 137, MS 138) megkülönböztetik egy szó „primer” és „szekunder” jelentését. A szavak magyarázata az átvitt értelemben történő használattal vagy a metaforával szemben másodlagos jelentésben is a primer jelentés magyarázata, tehát a szekunder jelentés nem új vagy másik jelentés, hanem csupán „másik alkalmazás” (MS 144). „Vajon amikor megkérdezzük”, foglalja össze Neumer, „mire hajlunk inkább: arra, hogy a szerdát nevezzük »kövér«-nek és a keddet »sovány«-nak, vagy éppen fordítva, akkor a »kövér« és a »sovány« szónak különbözik [...] a jelentése a megszokottól[?]” (Neumer 2006, 67. o.)

Nem meglepő, hogy Wittgenstein szerint csupán a használatuk más. „Korábban is beszél a nyelvhasználat kapcsán érzésekről, élményekről, vagy hogy vajon létezik-e egy-egy szóhoz specifikusan hozzákapcsolható érzés (például »ha-ézés«) – hiszen épp az egyik botránykő a szemében az a feltételezés, hogy a nyelvhasználatot kísérő érzéseknek a nyelvhasználat sikeressége szempontjából jelentősége volna.” (Neumer 2006, 17. o.) A szótári

²⁴ A példában Csomós Róbertre gondoltam.

jelentésre vonatkozóan a különböző jelentésélmények tökéletesen lényegtelenek. Szavaink különös atmoszférája, mellyel a jelentésélmény felruházza őket, például a műértő zenehallgatás metaforájával érzékeltethető.

Egy aspektus- vagy jelentésvak egy dallam gyakorlása közben gond nélkül megérti, hogy „halkabban”, „hangosabban”, „lassabban” stb., de nem tudja követni mondjuk a „játssz úgy, mintha ez volna a válasz” utasítást, és nem képes észlelni bizonyos zenei és költészeti hatásokat (MS 131). Ezek az utóbbi esetek azért bonyolultabbak, mert el kell képzelnünk ugyanazt a dallamot egyszer úgy, mintha nem lenne válasz az előző dallamra, másszor pedig úgy, hogy válaszol rá, hiszen a két aspektus különbségének az elgondolása nélkül nem érthetjük meg az utasítást. Az aspektusváltás és a másodlagos jelentés kapcsán tehát van értelme egy „szó megélésének játékaról” beszélni (MS 144), így kerül előtérbe és új megvilágításba a jelentésélmény fogalma.

A másodlagos jelentésben előforduló kifejezésekre a nyelv használat-elmélete sem érvényes, hiszen könnyen belátható, hogy ezeknek a szavaknak az aktuálisan felvetett jelentését nem tudjuk direkt módon levezetni abból az elsődleges jelentésből, amelyet a szavak mindennapi használata megmutatna. A fogalmi tisztázásra irányuló kísérletek tehát arra utalnak, hogy makacs filozófiai problémával állunk szemben, hiszen – a *Vizsgálódások* 123. pontjának szavaival élve – „nem ismerjük ki magunkat”. A *Tractatus* vagy a *Vizsgálódások* alapvető koncepciójában a jelentésélmények többnyire egyáltalán nem játszanak szerepet, hiszen a filozofálás Wittgenstein számára jobbra karosszékekben végzett a priori, fogalmi kutatást jelent, amelynek nincs közvetlenül köze a világban megtapasztalható empirikus tényállásokhoz.

Ha azonban a különböző aspektusokban manifesztálódó jelentésélmények mindig elhanyagolhatók lennének a jelentés aktuális magyarázatánál, akkor az aspektus- vagy jelentésvak a többiekhez képest tulajdonképpen semmit sem veszítene. A zavarba ejtő hermeneutikai szituáció árnyalásához Neumer Rudolf Hallert idézi, aki egyik 1986-ban megjelent tanulmányában a következő megjegyzést teszi: Wittgenstein „maga még élete végén sem volt biztos benne, hogy az élmények mikor játszanak egyáltalán szerepet, mikor elhanyagolható, s mikor semmilyen szerepet.” (Neumer 2006, 67. o., 3. l.)

4.4. Összefoglalás

Az aspektuslátás, illetve az aspektusváltás jelensége, azaz ugyanannak a valaminek a különböző lehetséges aspektusai már a *Tractatus*ban is említésre kerülnek, de maguk a probléma részletesebb tárgyalásához nélkülözhetetlen fogalmak a *Vizsgálódásokban* és a hagyatékban ránk maradt szövegekben jelennek meg.

Az aspektusváltáshoz megtévesztésig hasonló mechanizmus szerepe a *Tractatus*ban felveti azt a kérdést, hogy jogosan tekinthetjük-e annyira magától értetődőnek, a megismerő szubjektumtól elválaszthatónak a leképezési viszonyt és a logikai formát, mint ahogy azt általában feltételezni szokás a korai Wittgenstein gondolkodásával kapcsolatban. Az aspektusváltás és az aspektuslátás ezen kívül feszültséget visz a szabálykövetés és a privátnyelvkritika késői koncepciójába is, hiszen olyan esetekre irányítják a figyelmet, amelyeknek az adekvát értelmezéséhez igenis elhanyagolhatatlanok a privát jelentésélmények.

Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálata összefüggésbe hozható a *Tractatus* azon törekvésével, hogy a világ szubjektív határait az egyéni nyelvi kompetenciák függvényében határozza meg, de ugyanakkor ellentmond annak a célkitűzésnek, hogy a nyelvi kijelentések elemzését csupán extenzionális szempontok korlátai közé szorítsa. A különböző aspektusokkal kapcsolatos spekulációk a wittgensteini gondolkodás ismeretelméleti, vagyis a jelen tanulmány terminológiája szerinti antropológiai fenomenológiai vetületét erősítik, hiszen azokra az empirikus tényezőkre irányítják a figyelmet, amelyeket a csupán fogalmi, logikai megközelítés szükségszerűen figyelmen kívül hagy. Wittgenstein nem állítja, hogy az említett élmények mindenképpen befolyásolják a jelentést, de árnyalja azt a képet, amely szerint ezt eleve lehetetlennek tartja.

5. Megfelelés és szabályok

„A művelet szukcesszív alkalmazásának fogalma az »és így tovább« fogalmával egyenértékű.”

(*Tractatus* 5.2523.)

5.1. A szukcesszív alkalmazás sajátosságai

A szabályok elmélete talán Wittgenstein egyik paradox módon legtermékenyebb, ugyanakkor mégis leginkább vitatott elgondolása. A következő fejtegetésekben elsősorban a privátnyelvkritika példáján szeretném bemutatni a megfelelés és a szabály terminusok explicit, illetve rejtett összefüggéseit.

„Az egyszerű jelek konfigurációjának a kijelentésjelben megfelel a tárgyak konfigurációja a tényállásban.” (*Tractatus* 3.21.) Ez az igazság klasszikus megfelelés- vagy korrespondencia-elméletének (*Tractatus* 2.21.) wittgensteini megfogalmazása, amely szerint egy kijelentés „[c]sak azáltal lehet igaz vagy hamis [...], hogy képe a valóságnak.” (*Tractatus* 6.03.) Egy nem tautologikus vagy ellentmondásos kijelentés igazságának kritériuma tehát abban áll, hogy amit a kijelentés megmutat, összhangban van-e a világban tapasztalható tényekkel. A képnek és az általa leképezett valóságnak a formája azonos (*Tractatus* 2.161.), különben, „hogy van-e értelme valamely kijelentésnek, attól függne, vajon igaz-e egy másik kijelentés” (*Tractatus* 2.0211.) – vagyis a kijelentések koherenciájától –, ami Wittgenstein szerint abszurd, hiszen az atomi tényeket meghatározó „körülmények függetlenek egymástól” (*Tractatus* 2.061.), ezért „[e]gy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására” (*Tractatus* 2.062.).

Világos, hogy az igazságkritérium kérdésének eme megválaszolása nem a logikai szükségszerűség, hanem egy tudatos elhatározás eredménye. Az igazság kritériuma nem lehet szükségszerű, hiszen ebben az esetben a kritériumról folytatott vita meddő szócsépléssé válna, melyben az egyik álláspont egyszerűen igaz, a többi pedig hamis. Arról van szó, hogy a koherencia-elmélet például tökéletesen alkalmatlan lenne arra a negatív demarkációs feladatra, amelyre a *Tractatus* Wittgensteinje törekszik. Pusztán az összefüggésre hagyatkozva ugyanis kénytelenek lennénk egy más állításokkal jól alátámasztott kijelentést elfogadni igaznak vagy hamisnak anélkül, hogy megvizsgálánánk a tényeket, ez pedig

lehetetlenné tenné, hogy a klasszikus filozófiai problémákat éppen a tényekre való lefordíthatóságuknak a kudarca miatt értelmetlennek nyilvánítsuk.

A megfelelés, illetve az összhang a szabályok elméletében is komoly szerepet játszik. A szabályok az alkalmazást meghatározó beidegződések, melyeknek egyik esszenciális jellemzőjük a rendszeresség, hiszen egy egyedi eset előfordulásakor még egyáltalán nem beszélhetnénk szabályról, csak az egyedi esetek sokaságában kirajzolódó többé-kevésbé állandó mintázatok alapján. A szabály, vagyis a szukcesszív alkalmazás fogalma, ahogyan erre a dolgozat bevezetőjében is utaltam, korántsem idegen a *Tractatus* gondolatmenetétől. A logika lehetőségének feltételei közé tartozik, hogy bizonyos szabályszerűségek egyáltalán felfedezhetők a világban.

A szabálykövetés tézise a *Vizsgálódásokban* található. (*Vizsgálódások* 82-209.) A szabály szó meglehetősen sokféle értelmezést enged meg, ezért célszerű tisztázni, hogy Wittgenstein ennek a témának a kifejtésénél pontosan melyik interpretációt részesíti előnyben. Szokványos esetekben, amikor szabályokról, parancsokról vagy törvényekről beszélünk, akkor többnyire emberi konvenciók eredményeire gondolunk, ilyenek például a házirendek vagy a jogi és erkölcsi formulák. Egy ilyen konvencionális szabály tökéletesen esetleges, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a különböző népeknek, államoknak akár egymással homlokegyenest ellenkező törvényeik, azaz szabályaik is lehetnének.

A logika vagy a matematika szabályai, törvényei az előbb említett szabályoknál jóval általánosabbak, és elvileg nem függenek egy adott hagyomány vagy közösség formális megegyezésétől. A jogi szabályokat mondhatni megalkotják, míg a logikai törvényszerűségeket sokkal inkább felfedezik. Wittgenstein a megértés, a kifejezés és a gondolkodás (*Vizsgálódások* 81.) fogalmak természetének megvilágítása kapcsán kezd bele a szabálykövetés jelenségének az elemzésébe. „Ahhoz, hogy a nyelv segítségével megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell egyetértsünk, hanem (bármily furcsán hangozzék is) ítéleteinkben is. [...]” (*Vizsgálódások* 242.) A szabály ebben a megközelítésben tulajdonképpen egy útjelző (*Vizsgálódások* 85.), amelyet vakon követünk (*Vizsgálódások* 219.), a szabálykövetés tehát gyakorlat (*Vizsgálódások* 202.), „[é]s ha a dolgok egészen máshogyan viselkednének, mint ahogy ténylegesen viselkednek (ha például a fájdalomnak, a félelemnek, az örömnak nem lenne jellegzetes kifejezése; ha kivétellé válna, ami szabály, és szabállyá, ami kivétel; vagy ha a két jelenség nagyjából ugyanolyan gyakran fordulna elő), akkor ettől normális nyelvjatekaink elveszítenék poénjukat [...]” (*Vizsgálódások* 142.).

A kortárs pszicholingvisztika bizonyos elméleti eredményei – elsősorban Király Ildikó beszédtanulással kapcsolatos kutatásai (Király 2002.) –, érdekes módon, meglehetősen jól

konfirmálják Wittgenstein nézeteit a nyelv, a megismerés és a világ összetett kapcsolatáról. A *Tractatus*ban a nyelv és a világ izomorfiáját azonos logikai formájuk biztosította. A *Vizsgálódások*ban a logikai forma fogalma már nem szerepel, de „annak, aki egy nyelvet sem tanult meg [...], [a kései mű alapján] nem lehetnek [például] nyelvi formát öltött emlékei, kívánságai vagy félelmei [...]" (*Vizsgálódások* 649.) sem. Király Ildikó munkája annyiban mindenképpen szolgált empirikus adatokat Wittgenstein megfogalmazásának alátámasztásához, hogy a kutatásaiban részt vevő gyermekek nem voltak képesek körülbelül három éves koruknál korábbi emlékekről beszámolni, s ez az életkor egybeesik azzal, amikor általában megtanulták valamennyire használni anyanyelvüket.

A következő alrészekben a szabálykövetés elméletének antropológiai fenomenológiai konnotációit a privátnyelvekről szóló elképzelések kritikájának példáján keresztül mutatom be. Eme téma azért tűnik rendkívül alkalmasnak a tézis ismertetésére, mert egyrészt a privátnyelvekkel szemben felhozható érvek mind-mind a szabálykövetés jelenségének koncepciójára vezethetők vissza, másrészt pedig ezzel éppen az elmélet gyakorlati alkalmazásába nyerhetünk bepillantást.

5.2. A privátnyelvek kritikája

Wittgenstein a privátnyelvvel vagy nyelvekkel kapcsolatban több problémát is érint. A legsúlyosabb ezek közül dolgozatom 2.3. részében került szóba, nevezetesen az, hogy belső, fogalmi ellentmondás van a természetes nyelvek hangsúlyosan publikus, és a privátnyelv, csak a beszélő számára érthető természete között. (*Vizsgálódások* 244-255.) Az, hogy (1) a nyelv publikus – „[h]ogyan is akarhatok a nyelvvel [például] a fájdalom kinyilvánítása és a fájdalom közé becsúszni?" (*Vizsgálódások* 245.) –, illetve hogy (2) az „érzetek privátak" – egy másik embernek az én mentális állapotaim csak az enyémtől radikálisan eltérő perspektívában férhetők hozzá, hiszen a tudat önmagába zártságának következtében logikailag kizárt, hogy számára verifikálhatók legyenek (*Vizsgálódások* 253.) – egyaránt tautológia. (*Vizsgálódások* 252.)

Az (1) a nyelv céljának és szintaktikai szabályainak, a (2) pedig mondhatni a szolipszizmus – a *Tractatus* elemzésekor már korábban érintett – „igazságának" (*Tractatus* 5.62.) a konzekvenciája. Az üvöltés és a fájdalom viszonyáról alkotott behelyettesítési elmélet (*Vizsgálódások* 244.), mintha a *Tractatus*ban a nyelv és a világ izomorfiájáról szóló – a kései

művekben formálisan feladott – tétel visszhangja lenne. Ezt erősíti az a korábban a *Vizsgálódásokkal* kapcsolatban már említett elképzelés, hogy legalább egy nyelv megtanulása logikailag szükségszerű feltétele a nyelvi formát öltött mentális állapotok kifejezésének (*Vizsgálódások* 649.), hiszen „[a] ’fájdalom’ fogalmat a nyelvvel együtt tanultad meg” (*Vizsgálódások* 384.).

A szavaink kimondását motiváló vagy kísérő élmények, azaz mentális jelenségek fontossága jelentésük szempontjából a filozófus egyik visszatérő témája volt, amellyel kapcsolatban nem sikerült végérvényesen dűlőre jutnia. A fiatalkori fő mű az eliminativizmus álláspontjához hasonlóan a „felszínes” pszichológia lélek- és szubjektumfogalmát értelmetlenségnek minősítette. (*Tractatus* 5.5421.)

A *Vizsgálódások* első részéből kiókumlálható standard koncepció már korántsem ennyire radikális, de a publikus nyelvjátékokhoz képest periférikus szerepet tulajdonít a pszichikumról szóló verbális megnyilvánulásoknak. „[A] közismert [álláspont]” – Neumer Katalin szavaival – „rendkívül egyszerű és megsemmisítő: semmi olyasmi nem lehet érdekes számunkra, ami szavaink mögött van, ami szavainkat pusztán kíséri. Az ilyesfajta élmények legfeljebb ha a pszichológust érdekelhetik, a jelentést magát azonban nem magyarázhatják, illetve befolyásolhatják. Ha valakinek vannak is a jelentést kísérő vagy azt létrehozó, okozó élményei, ezeknek legfeljebb az ő számára lehet jelentőségük, már csak azért is, mert kapcsolatuk a jelentéssel csupán kauzális, extern, azaz véletlenszerű. Az ilyen élmények elmaradása tehát nem akadályozhatja meg a jelekkel való operálást – teszem azt, a számolást – magát. Ugyanez az élményem kísérhetne más szót is, valaki másnál pedig az adott szó akár más élményekkel is együtt járhatna. Így a mi szemünkben az illetőt nem ezek az érzések jogosítják fel arra, hogy épp ezt a szót használja, hanem a megfelelő körülmények.”²⁵ A *Vizsgálódások* Wittgensteinje szerint: „[A] lélek, a benső nem kimondhatatlan. Ilyen állítás sem arra hivatkozva nem tehető, hogy a benső fogalma szerint nem nyilvánulhat meg a külsőben, sem pedig arra nem, hogy a benső egyedisége akadályozza meg, hogy megnyilvánuljon. Az első típusú állításnak nincsen helye egy olyan filozófiában, amely már a kezdetektől fogva azt állította: »minden egy szinten van« (MS 106: 163, TS 208: 41, TS 209: 122, TS 213: 750), és ebben az értelemben minden a felszínen van, és semmi sem rejtekezik a mélyben.”²⁶

A nyelv reprezentációs felfogásától való eltávolodás, a logikailag tökéletes nyelv megteremtésének eszméjétől a mindennapi, természetes nyelvek gyakorlati működésére

²⁵ Neumer 2006, 67-68. o.

²⁶ Neumer 2006, 128. o., vö. „[...] A rejtély nem létezik.” (*Tractatus* 6.5.)

irányította Wittgenstein figyelmét, amelyeknek a célja – használatuk a priori feltérképezése alapján – nem merül ki pusztán a kommunikációban. Az analitikus filozófia történetében mérföldkőnek számított a mindennapi nyelv iránti érdeklődés felerősödésével együtt járó szemléletváltás, melynek kapcsán a kései Wittgensteinén kívül főképp még Gilbert Ryle és John Langshaw Austin nevét szokás megemlíteni.²⁷ Wittgenstein filozófiáról alkotott felfogása azonban szinte egész, rendkívüli hatást gyakorló filozófiai pályája során változatlan maradt: a filozófiában csak a logika írhatja elő a tényeket, önálló filozófiai problémák pedig nem léteznek.

Egy logikailag tökéletes nyelvben nem lesz több egyetlen szónál minden egyszerű tárgyra, és minden ami nem egyszerű, ezeknek a szavaknak az összekapcsolásával kerül kifejezésre, olyan összekapcsolásával, mely természetesen az egyszerű dolgokra bevezetett szavakból ered, egy szó minden egyes egyszerű elemre. Egy ilyen nyelv tökéletesen analitikus lenne, és egy szempillantás alatt megmutatná, hogy állítja, avagy tagadja a tények logikai szerkezetét. [...] Egy logikailag tökéletes nyelv – amennyiben megalkotható – nemcsak elviselhetetlenül szószátyár, de a szókincséből adódóan egy bizonyos beszélő számára döntően magántermészetű [largely private] lenne. Azt kell mondanunk, hogy az összes név privát, annak számára, aki kiejti őket, és nem illeszkedhet bele egy másik beszélő nyelvébe. (Russell 1998, 58. o.)

Russell az idézett tanulmány 1918-as publikációjához írt rövid előszóban a terítékre kerülő gondolatok inspirációjáért köszönetet mond éppen hadifogságban sínylődő barátjának és volt tanítványának. Egy füst alatt ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy tekintettel arra, hogy a háború miatt évek óta nem volt alkalmuk személyesen találkozni és eszmecserét folytatni egymással, Wittgenstein mégsem vonható e gondolatokért felelősségre.

Érdekes, hogy Russell a privát nyelv alapgondolatát éppen a *Tractatus*ban kitüntetetten fontos logikailag tökéletes nyelv fogalmával hozta kapcsolatba. „[...] Vajon nem felel-e meg a szimbolika általam végzett vizsgálata a gondolatfolyamatok ama vizsgálatának, amelyet a filozófusok oly fontosnak tartottak a logika filozófiája számára? Csakhogy ők többnyire lényegtelen pszichológiai vizsgálódásokba bonyolódtak bele, és hasonló veszély fennáll az én

²⁷ A mindennapi nyelv tökéletes rendezettségének gondolatát Wittgenstein már a *Tractatus*ban bevezeti (*Tractatus* 5.5563.), de a *Vizsgálódásokban* játszik igazán központi szerepet.

módszerem esetében is” (*Tractatus* 4.1121.). A privátnyelv elfogadása Wittgenstein kortársainak körében nem volt szokatlan, Alfred Jules Ayer például a *Vizsgálódásokban* megfogalmazott megsemmisítő ellenérvek után is kitartott a koncepció mellett. Az érvelés tehát számos filozófussal vitatkozik beleértve az érzetadat-elmélet képviselőit is.

A dolgozatom 2.3. részében már érintett – a *Vizsgálódások* 256. pontjánál kezdődő – gondolat kísérletekben Wittgenstein maga próbálja meg elképzelni, hogy gyakorlatilag mégis miképpen lehetne privátnyelvet létrehozni. A kísérlet lényege természetesen nem pszichológiai, azaz nem Wittgenstein fantáziájának potenciális korlátaira, hanem – a *reductio ad absurdum* módszerével élve – a privátnyelv fogalmának logikai elemzésén keresztül arra irányul, hogy lehetséges-e a fenti definíciónak megfelelő privátnyelvet konstruálni a valóságban.

A szabály fogalmában egyértelműen benne van, hogy nem vonatkozhat csupán egyetlen esetre, és „mindenki azt mondja önmagáról, hogy csak a saját fájdalmából tudja, mi a fájdalom” (*Vizsgálódások* 295.). A kritériumok, amelyeket a privátnyelvet megvalósítani szándékozó érzetnaplóval (*Vizsgálódások* 258-261.), fejben végzett: szótárzással, kísérlettel és órára nézéssel (*Vizsgálódások* 264-267.) szemben megfogalmaz, az értelmes nyelvjátékok családi hasonlóságain alapulnak.

Ha a privátnyelvem nem felel meg ezeknek a követelményeknek, akkor nem tarthat igényt a nyelv elnevezésre, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fájdalom szót a megfelelő körülmények között jogosulatlanul használnám. Logikailag egyáltalán nem kizárt, hogy a különböző individuumoknak egymástól esetleg merőben eltérő minőségű fájdalomérzetük legyen, az azonban már nagyon is, hogy ennek valaha is utána járjanak, hiszen nem a fájdalom fiziológiai működéséről van szó, hanem a fájdalom fogalmának grammatikájáról. A privátnyelv fogalmának használatakor tehát az érzetet összekeverjük annak megnyilvánulásával.

A jelenség szemléltetésére tegyük fel, hogy mindenkinek van egy saját bogara a skatulyájában. Lehet, hogy mindenkinek más tárgy van a skatulyában, vagy akár az is minden további nélkül elképzelhető, hogy a skatulya üres. „A skatulyában lévő dolog egyáltalán nem tartozik a nyelvjátékhoz.” Ha „tárgy-megjelölés” mintára konstruáljuk az érzetek grammatikáját, akkor a tárgy, mint irreleváns kihullik. (*Vizsgálódások* 293.) Az elgondolás hasonló ahhoz, amelyet Ryle javasol. (Ryle 1999, 126. o.) Az „egy tánc eltáncolása” mondatban a „tánc” és az „eltáncolás” szavak ontológiai szempontból nézve ugyanarra referálnak.

5.3. „Kimondhatóság” a nyelvjátékokban

A privátnyelv koncepciója elleni érvelés célja, hogy rávilágítson a példában szereplő fájdalomérzet és a fájdalmat kifejezésre juttató nyelvi fogalmak összetévesztésére. Az előbbi maga nem válhat egy nyelvjáték részévé, hiszen az érzetek természetük szerint privátak, és e tulajdonságuk miatt képtelenség őket összeegyeztetni a szükségszerűen nyilvános nyelvjátékokkal.²⁸

Az érvelés konklúziójának belátásához nem szükséges Wittgenstein gondolatkísérétét az érzetnaplóról (*Vizsgálódások* 258-263.) – Kripkéhez hasonlóan – az emlékezőtehetséggel szembeni szkepszis eseteként felfogni, hiszen akkor a privátnyelvhez hasonlóan az is lehetetlen kellene legyen, hogy például két ember megegyezés szerint kitaláljon magának egy – a többiek számára aktuálisan ismeretlen – saját nyelvet, ami elvileg nyilvánvalóan lehetséges.

Elég a skatulyában lévő bogár analógiájára gondolni. (*Vizsgálódások* 293.) Mindenki, ugyanúgy, mint a fájdalom esetében, „csak a saját bogarának látványából tudja, hogy mi egy bogár”, mert „[s]enki sem tud a másik skatulyájába bepillantani”. A fájdalom és a nyelvjáték fogalmak mondhatni kategoriális diszkrepanciájának hangsúlyozása emlékeztet a *Tractatus* „mutatni-mondani” distinkciójára, amelyet a dolgozatom harmadik részében részletesen elemeztem. Jelen esetben a fájdalom az, ami a fájdalmat átélő szubjektum számára megmutatkozik, de magát a fájdalmat a nyelvben logikai képtelenség lenne kimondani (*Vizsgálódások* 245.). A nyelvi megfogalmazás – a fájdalom verbális kinyilvánítása –, amely az érzetet a nyelvben helyettesíti (*Vizsgálódások* 244.) már mindenki számára érthető lesz, aki beszéli az adott nyelvet, természetesen anélkül, hogy ezt a bizonyos fájdalmat egyúttal maga is érezné.

Wittgenstein konzervatív – közvetetten – metafizikai álláspontja Strawson kifejezéseivel élve (Strawson 1996, 9. o.) egyfelől revizionista, hiszen meghatározott alapelvekből kiindulva értelmezi újra a filozófiai nyelvhasználatot. A *Vizsgálódások* célja ebből a szempontból szinte tökéletesen megegyezik a *Tractatus* vállalásával, de az eszköz, amely a tradicionális filozófiai problémákat hivatott eltüntetni, a kései műben immár nem a logika, hanem a mindennapi nyelvhasználat grammatikája. Ugyanakkor „[a] filozófiának a nyelv tényleges használatát nem szabad érintenie, tehát végső soron csak leírhatja [...]”

²⁸ Természetesen a fájdalom kinyilvánítására a verbális megfogalmazáson kívül alkalmas lehet még a pusztán üvöltés is. Abból a szempontból azonban, hogy mind a kettő publikus természetű, nincsen közöttük lényegi különbség.

(*Vizsgálódások* 124.), ezért Wittgenstein gondolatai legalább ennyire megalapozottan tekinthetők deskriptív metafizikának is.²⁹

Eme kettősség azért fér meg jól egymás mellett a *Vizsgálódásokban*, mert szerzőjének egyáltalán nem áll szándékában explicit módon metafizikával foglalkozni, sőt a szavak metafizikai használatát éppen a mindennapi nyelvhasználatra való visszavezetés segítségével igyekszik helyretenni. A negatív törekvéseken kívül, a filozófia értelméről szóló felfogás is hasonló a két könyvben. Annak ellenére, hogy maga a filozófia Wittgenstein szerint nem tudomány, a tudomány vitatható területeinek elkülönítésére szolgál, azaz tudományfilozófia.

²⁹ „Most az ember természettörténetéhez szolgáltatunk tulajdonképpen megjegyzéseket; de ezek nem kuriózumok, hanem olyan megállapítások, amelyekben senki sem kételkedett, s amelyek csak azért kerültek el a figyelmünket, mivel folyton a szemünk előtt vannak.” (*Vizsgálódások* 415.)

6. Bibliográfia

6.1. Wittgenstein idézett művei

Tractatus:

WITTGENSTEIN, LUDWIG 1989. *Logikai-filozófiai értekezés.* (ford. Márkus György), Akadémiai Kiadó, Budapest

WITTGENSTEIN, LUDWIG 1929. „Some remarks on logical form.” *Proceedings of the Aristotelian Society* 9, 162-171. o. [http://www.geocities.jp/mickindex/wittgenstein/witt_SRoLF_en.html (2009. 10. 17.)], magyarul: „Néhány megjegyzés a logikai formáról.” (Polgárdi Ákos fordítása.) Vulgo V/2

Vizsgálódások:

WITTGENSTEIN, LUDWIG 1998. *Filozófiai vizsgálódások.* (ford. Neumer Katalin), Atlantisz, Budapest

6.2. Felhasznált irodalom

AMBRUS GERGELY 2007. „Wittgenstein és a *Filozófiai vizsgálódások.*” (szócikk) In Boros Gábor (szerk.) *Filozófia.* Akadémiai Kézikönyvek, Akadémiai Kiadó, 1086-87. o.

ANSCOMBE, G. E. M. 1965. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus.* Harper and Row

BLACK, MAX 1964. *A Companion to Wittgenstein's "Tractatus".* Cambridge University Press

CRARY A. – READ R. (szerk.) 2000. *The New Wittgenstein.* Routledge

DEMETER TAMÁS 2008. *Mentális fikcionalizmus.* Gondolat Kiadó

FORRAI GÁBOR 1984. *Rudolf Carnap.* Kossuth Könyvkiadó

FREGE, GOTTLLOB 1980. *Logika, szemantika, matematika.* (szerk. Ruzsa Imre, ford. Máté András), Gondolat

FREGE, GOTTLLOB 2000a. „Fogalomírás.” In *Logikai vizsgálódások.* (ford. Máté András, Bimbó Katalin), Osiris

- FREGE, GOTTLIB 2000b. „A gondolat.” In *Logikai vizsgálódások*. (ford. Máté András, Bimbó Katalin), Osiris 191-217. o.
- GYÖRGYJAKAB IZABELLA 2001. „Logika és etika a Tractatusban.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- HEGEL, G. W. F. 1961. *A szellem fenomenológiája*. (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó
- HUME, DAVID 2006. *Értekezés az emberi természetről*. (ford. Bence György), Akadémiai Kiadó
- HUORANSZKI FERENC 2005. „Russell leíráselmélete mint metafizika.” *Világosság* 2005/12., 73-81. o.
- HUSSERL, EDMUND 1993. *A filozófia mint szigorú tudomány*. (ford. Baránszky-Jób László), Kossuth Könyvkiadó
- KANT, IMMANUEL 2004. *A tiszta ész kritikája*. (ford. Kis János), Atlantisz, Budapest
- KENNY, ANTHONY 1973. *Wittgenstein*. Penguin Books
- KIRÁLY ILDIKÓ 2002. *Az emlékezet fejlődése kisgyermekkorban: utánczás és eseményemlékezet*. Gondolat Kiadói Kör
- KOLLÁR JÓZSEF 2001. „Ki fél a kövér szerdától? (Az aspektusváltás, a másodlagos jelentés, valamint a seeing-as, a seeing-in és a stílus).” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- KRIPKE, SAUL A. 1982. *Wittgenstein on Rules and Private Language: an Elementary Exposition*. Harvard University Press
- BURKARD, F-P., KUNZMANN, P., WIEDMANN, F. 1993. „Wittgenstein I.” (szócikk) In *SH Atlasz Filozófia*, Springer-Verlag, 213. o.
- LEHMANN MIKLÓS 2001. „Funkcionalizmus Wittgenstein filozófiájában.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- LOCKE, JOHN 2003. *Értekezés az emberi értelemről*. (ford. Vassányi Miklós, Csordás Dávid), Osiris
- LUKÁCS GYÖRGY 1954. *Az ész trónfosztása*. Akadémiai Kiadó
- MEKIS PÉTER 2001. „A Tractatus kijelentéselmélete: logikai rekonstrukció.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- MEKIS PÉTER 2008. „Logikai és nyelvfilozófiai problémák a *Logikai-filozófiai értekezésben*.” PhD értekezés
- MOORE, G. E. 1981. *A józan ész védelmében*. (szerk., vál. Lónyai Mária, ford. Vámosi Pál), Magyar Helikon
- NEDO, MICHAEL 2001. „Ludwig Wittgenstein. Életrajzi vázlat.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.

- NEUMER KATALIN 1998. „A fordító utószava.” In *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin), Atlantisz, 335-344. o.
- NEUMER KATALIN 2006. *A lélek aspektusai*. Gondolat
- NIETZSCHE, FRIEDRICH 2003. *A vidám tudomány*. (ford. Romhányi Török Gábor), Szukits Könyvkiadó
- NYÍRI J. KRISTÓF 1983. *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Könyvkiadó
- NYÍRI J. KRISTÓF 2002. „Képek mint eszközök Wittgenstein filozófiájában.” *Világosság* 2002/1. 5-21. o.
- PLÉH CSABA 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó
- PLÉH CSABA 2001. „Szabályok és szokások: Hogyan kezeli a mai kognitív tudomány a nyelvtan és az erkölcs kérdését.” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- POPPER, KARL 1997. *A tudományos kutatás logikája*. (ford. Petri György, Szegedi Péter), Európa Könyvkiadó
- RUSSELL, BERTRAND 1976. *Miszticizmus és logika*. (ford. Márkus György), Magyar Helikon
- RUSSELL, BERTRAND 1985. „A denotálásról.” In *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (szerk. Copi, Irving M., Gould, James A., ford. Bánki Dezső et al.), Gondolat, 143-166. o.
- RUSSELL, BERTRAND 1998. *The Philosophy of Logical Atomism*. Chicago: Open Court
- RYLE, GILBERT 1999. *A szellem fogalma*. (ford. Altrichter Ferenc), Osiris
- SCHLICK, MORITZ 1972. „A filozófia fordulata.” (ford. Fehér Márta) In *A Bécsi Kör filozófiája* (vál. Altrichter Ferenc, ford. Altrichter Ferenc, Fehér Márta), Gondolat, 51-60. o.
- STOCKER, BARRY (szerk.) 2004. *Post-Analytic Tractatus*. Ashgate Publishing Limited
- STRAWSON, PETER FREDERICK 1996. *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. Routledge
- SZECSŐDY KRISTÓF 2009a. „Folyamatosságok Wittgenstein műveiben.” *Elpis* 2009/2. 77-97. o.
- SZECSŐDY KRISTÓF 2009b. „A népi pszichológia ismeretértéke.” *Világosság* 2009/ösz. 139-145. o.
- TÖZSÉR JÁNOS 2001. „Miért olyan népszerűtlen a kései Wittgenstein manapság az analitikus filozófusok körében?” *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3.
- WAISMANN, FRIEDRICH 1979. *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle*. (ford. Joachim Schulte, Brian McGuinness), Barnes and Noble, New York